

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

**ACTA HISTORIAE LITTERARUM HUNGARICARUM
TOMUS XIII. SUPPLEMENTUM I.**

**CSUKÁS ISTVÁN
JÓKAI ÉS A NEMZETISÉGEK**

**SZEGED
1973**

CSUKÁS ISTVÁN
JÓKAI ÉS A NEMZETISÉGEK

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORIAE LITTERARUM HUNGARICARUM
TOMUS XIII SUPPLEMENTUM I.

3 70854

CSUKÁS ISTVÁN
JÓKAI ÉS A NEMZETISÉGEK

SZEGED
1973

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001284849

Technikai szerkesztő:
NACSA DY JÓZSEF

B 70854

Kiadja:
**A JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
BŐLCSESZTUDOMÁNYI KARA**

A Jókai-irodalom — rendkívüli gazdagsága mellett — mindmáig adós az író nemzetiségpolitikai nézeteinek s ilyen jellegű közéleti tevékenységének átfogó vizsgálatával. A század elején és a két világháború között napvilágot látott néhány tanulmány, amelyek Jókainak a hazai németiségről, a zsidóságról, a románságról vallott felfogását elemzik, de ezek — céljaiknak megfelelően — az író szemléletének csak egy-egy részletét világítják meg. Az 1925-ös centenariumhoz kapcsolódik a Politikai beszédek kiadása Takáts Sándornak a politikus Jókairól szóló terjedelmes tanulmányával. A szerző nagy tényanyagra támaszkodva részletesen tárgyalja Jókai országgyűlési szerepléseit, de a nemzetiségi tárgyú felszólalásokat nem méltatja figyelemre.

A felszabadulás után megindult marxista Jókai-kutatást az író politikai gondolkodása mindenek előtt a művészi pálya változásainak, a szépirodalmi alkotásokban tükröződő hatásának szempontjából érdekelte, s ebben a megközelítésben a nemzetiségi szempont szükségképpen háttérbe szorult. A kritikai sorozatban eddig megjelent regények jegyzetanyaga tartalmaz ugyan nemzetiségi vonatkozású utalásokat, tárgyi magyarázatokat, de a dolog természeténél fogva ezeknek sem rendeltetése a teljes áttekintés, s még kevésbé az összefüggések elemzése. A nemzetiségpolitikus Jókaira és tevékenységének a szomszédos népeknél keltett visszhangjára leginkább Kemény G. Gábor kapcsolattörténeti munkái irányítják a figyelmet, s hasznos szempontokat adnak a téma megközelítéséhez.

A Jókai-életmű sorozatában folyamatosan megjelenő cikkek és beszédek eddigi kötetei bizonyítják — bár az 1860 utáni, a legtermékenyebb korszak termésének feltárása még hátra van —, hogy Jókai milyen tevékeny részt vállalt a korabeli Magyarország politikai s azon belül nemzetiségpolitikai közgondolkodásának formálásában. Nézetei — a haladás irányába mutatók éppúgy, mint a nemzeti és osztályönzést kifejező gondolatai — már rendkívüli népszerűsége révén is széles körben hatottak, s nemcsak a magyar közvéleményben, hanem nemzetiségi körökben is élénk visszhangra leltek. Ezért e nézetek összegyűjtése és elemzése hozzájárulhat a magyar 19. század második felének jobb megismeréséhez. De tartozunk e munka elvégzésével szomszédainknak is: az egymás elleni harcoktól, a nemzeti antagonizmustól terhes múlt kritikai vizsgálata segítséget nyújthat a szocialista testvériségben építendő jelen feladatainak a megoldásához is.

I.

Ha Jókai életművét abból a szempontból vizsgáljuk, mit mondott, hogyan vélekedett az ország nem magyar ajkú népeiről, milyen nézőpontból szemlélte az egész pályafutását végigkísérő nemzetiségi mozgalmakat, kettős meglepetés érhet bennünket. Először is szembetűnő az a lankadatlan érdeklődés, amellyel a meg-megújuló nemzetiségi harcokat kísérte. Publicisztikájában, politikai-közéleti szereplései során, de szépirodalmi alkotásaiban is számtalan utalás, motívum, közvetlenül megfogal-

mazott, vagy a művészet eszközeivel ábrázolt gondolat, elképzelés tanúskodik arról, hogy a nemzetiségi kérdés szüntelenül foglalkoztatta tétlenséget nem ismerő szellemét. S talán ennél is meglepőbb, hogy nemzetiségpolitikai nézetei rendszert alkotnak, egységesen és következetesen átgondolt koncepció körvonalait mutatják. Az a Jókai, akinek politikai meggyőződését, tájékozottságát Gyulai és nyomában Mikszáth is kétségbe vonta, s akiről a mai kutatás is azt állapítja meg, hogy „nem volt átfogó politikai gondolatrendszere”¹, a 19. századi magyar fejlődés egyik lényeges, bár csak részletkérdésében, a nemzetiségi politikában mégis csak mint „a meggyőződés és az elvek embere” jelenik meg előttünk.

A meggyőződés és az elvek forrásvidékét keresve mindenekelőtt számos olyan életrajzi tényre, mozzanatra bukkanunk, amelyek Jókainak a hazai nemzetiségekről szerzett ismereteire, tájékozottságára utalnak, s amelyek szemléletét formálták, felfogását motiválták. Legkorábbi s egyben legközvetlenebb tapasztalatokat a szlovákságról szerzett. A családi emlékeztetésekre támaszkodva Mikszáth utal az ógyallai kirándulásokra, ahol a nagyszülők „tót juhászának apró gyerekei voltak, akikkel — (a gyermek Jókai) — különös módon rokonszenvezett, s akiről rövid idő alatt annyi sok tót szó ragadt rá, — hogy abból harminc-negyven év múlva is jutott Tallérossy Zebulonnak. Ha akkor nincs meg a Jankó meg a kis Ancsurka a Konkolyéknál, Mindenváró Ádám talán sohase kapta volna azt a sok bohókás és vidám levelet az ő furcsán mókázó barátjától”². S hogy nemcsak egyes szavakat őrzött meg emlékezete, hanem néhány kifejezést, egyszerűbb gondolatok közlésére alkalmas nyelvi szerkezetet is, arról maga Jókai tesz tanúságot, egyebek közt az Egy bujdosó naplójában, abban a jelenetben, amikor menekülés közben kozák lovasokkal találkozik. „Egy singes kalapú torzomborz vitéz... odavágtat hozzám — hangzik a beszámoló — s mielőtt a néhány emlékemem ragadt tót sententiát összekeresgettem, töredezetten, de elég érthetően megszólal — magyarul.”³ A „tót sententiákat” pedig már kevésbé tanulhatta az ógyallai környezetben, eredetük sokkal inkább a pozsonyi évekre vezethető vissza, amikor Jókai a német nyelv mellett akarva-akaratlan is bővítette szlovák nyelvi ismereteit. De nem csak ezeket. A pozsonyi liceumban találkozott azokkal a szlovák fiatalokkal, akiknek alakját majd Bodza Tamás figurájában rajzolja meg és itt, a szlovák nemzeti mozgalom bölcsőjénél, Lüdovít Štúr tevékenységének szemtanújaként tapasztalta a magyar és a szlovák nacionalizmus megnyilvánulásait, s a később oly sokszor emlegetett „pánszlávizmus”-ról is ekkor támadnak első képzetei. És mintha az élet valami terv szerint bővítené a jövőendő író élményeit-tapasztalatait, az ifjú Jókai a rövid pesti joggyakorlat alatt a „pánszlávok” után megismeri a magyarokkal loyális szlovák értelmiséget is, Vrchovský Sándor ügyvédet, s „mosolygós arcú, alacsony, kövéres” princípálisát vendégségbe viszi Komáromba édesanyjához. A szakolcai születésű Vrchovský csak törve beszélt magyarul, de „szép kövér hugát” Jókaiéknál taníttatta magyar nyelvre, és a Vác mellett vásárolt „csinos birtok” kormányzásának tudományát is a nemesi birtokos Jókay-családban sajátíttatta el vele.⁴ Végül tapasztalatokat gyűjthet a szlovák nép egyszerű fiairól, a napszámosnak, cselédnek állt emberekről, akiknek szorgalmáról, jóindulatáról és szolgálatkészségéről közvetlen környezetében is meggyőződhet. A kéziratért küldött „nyomda-szolga”, aki az írónak „igen hűséges embere”⁵, a svábhegyi villában majorosnak szegődött Miska, akinek — mert fia a fülemülefészekből kiszedte a fiókákat — húsz évi hűséges szolgálat után

¹ Nagy Miklós: Jókai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1968. 284.

² Mikszáth Kálmán: Jókai Mór élete és kora. Akadémiai Kiadó, Budapest 1960. I. 22—23.

³ Jókai Mór: Egy bujdosó naplója. Nemzeti kiadás. 211.

⁴ Váli Mari: Emlékeim Jókai Mórrol. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1955. 23.

⁵ Váli Mari i. m. 109.

Jókai felmondott,⁶ vagy a pesti lakásban alkalmazott szobalány, aki „derék tót leány volt, szorgalmas és tisztességes”, a szlovák szegénység rokonszenvesen rajzolt alakjaiként kelnek életre az olyan művekben, mint a Régi jó táblabírák, vagy a Gazdag szegények, s sugalmazták a politikai beszédekben és újságcikkekben azokat a gondolatokat, amelyek — a nemzeti mozgalmat irányító „pánszlávokkal” ellentétben — a szlovák nép hazafiságát, békés szándékait hangsúlyozták. Ha csak ezeket az apró életrajzi tényeket vesszük is figyelembe, nem érezhetjük alaptalan túlzásnak a 70-es évek fordulóján tett felvidéki utazásaihoz fűzött írói vallomását, mely szerint úgy ment a szlovákok közé, mintha hazament volna.

Kevésbé mondható el mindez Jókainak a többi nemzetiségekhez fűződő kapcsolatáról. De két erdélyi útja, s ezekről készült jegyzetei, az újvidéki Tököli-ünnepségekről írott beszámolója, képviselői, lapszerkesztői munkájának érintkezési pontjai a nemzetiségi problémákkal, érdeklődése a hazai nem magyar népek élete, kultúrája, történelme iránt ellene tanúskodnak annak az egyoldalúan negatív véleménynek, mely szerint „az idegen népeket... nem nagyon ismerte. Belsejükbe nem látott, bennük csak a külsőt, az exotikumot vette észre.”⁸

De nemcsak a nemzetiségek körében gyűjtött személyes tapasztalat és a tájékozódás játszott szerepet szemléletének alakulásában. A reformkor, amelynek légkörében Jókai felnőtt, telítve volt a magyar nacionalizmus és a vele harcban álló nemzetiségi törekvések szellemével. A kor magyar sajtója, de szépirodalmi termése is a történelem által napirendre tűzött polgári átalakulást egybekapcsolta az „egynyelvű magyar haza” illúziójának hangoztatásával. Az irodalom iránt fogékony ifjú Jókai Bajza, Garai, sőt Vörösmarty műveiben is találkozott a magyarosításon alapuló nemzetegység eszméjével.⁹ S ugyanitt ismételtlen szembe kellett néznie a „pánszlávizmus” riasztó gondolatával, amelytől a kor magyar politikusai és írói — mint később a felnőtt Jókai is — a magyar haza függetlenségét, történelmi határait féltették. A reformnemesi nacionalizmus, a hódító és államalkotó magyarság történelmi jogainak hangoztatása szervesen beépült az ifjú Jókai gondolkodásába, s annak meggyőződésé, világnézeté válását az író osztályhelyzete, családjának nemesi hagyományai is segítették. Szemléletének ez az irányultsága vezet majd el a 60-as évek elején a „politikai magyar nemzet” elvéhez, amelyet Jókai élete végéig vall és szolgál.

Szemléletére, a nemzetiségekről vallott nézeteire a nemesi nacionalizmus mellett jelentős hatást gyakoroltak a liberalizmus eszméi. Ebből a szempontból életének legfontosabb szakaszát a Pápán töltött évek képezik, melyek alatt — főképp Bocsor István történelemóráin — megismerkedett a modern polgári gondolkodás, a felvilágosult liberalizmus tanaival. Innen erednek későbbi nemzetiségi programjának olyan elemei, mint a tudatlanság és a babonás hiedelmek felszámolása, a népoktatás fejlesztése, a korszerű közműveltség elterjesztése a nemzetiségi területeken.¹⁰ A liberalizmus Pápán elsajátított eszméiből táplálkozik majd a regényekben, hírlapi cikkekben és politikai beszédekben gyakran visszatérő illúziós elképzelés arról, hogy az ország idegen ajkú népeit az általános műveltség emelésével lehet közömbösíteni a „pánszláv”, a „pánszász, a „dákoromán” befolyással szemben, és lehet egyre inkább megnyerni őket a magyar hazafiság, a politikai magyar nemzet számára.

⁶ Hegedűs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai. Jókai és Laborfalvi Róza. Singer és Wolfner Irod. Intézet R. T. kiadása, Budapest 1927. 281.

⁷ Hegedűs Sándorné Jókay Jolán i. m. 170.

⁸ Buday Dezső: Jókai lelke. Nyugat. 1925. 5. 6. sz. 342.

⁹ Tóth Dezső: A polgári nacionalizmus kialakulása. MTA. O. K. XVI. 1960. 59.

¹⁰ V. ö.: Dr. Bíró Sándor: Történelemtanításunk a XIX. sz. első felében a korabeli tankönyvek tükrében. Tankönyvkiadó, Budapest 1960. 277.

A nemzetiségi kérdésben vallott nézetei egységes gondolatrendszerre csak 1849 után állnak össze, de ennek legfontosabb elemei — jórészt még kiforratlan, gyakran nyers változatban — a 49 előtti írásaiban is jelentkeznek már. A negyvenes évek közepén írt két elbeszélése, a Marce Zára és A remete hagyománya, valamint az ezekkel egyidőben kezdett regénye, a Szomorú napok, úgy mutatják be a nemzetiségeket mint műveltségben elmaradott, babonás hiedelmek rabságában élő s épp ezért könnyen fanatizálható tömeget, amelynek reménye sem lehet a fölemelkedésre. „S ez így volt századok előtt. Ez így lesz századok után”, mondja ki az ítéletet a fiatal Jókai a Marce Zára néperől. Hogy pedig román főhőst szerepeltet horvátlakta vidéken, s földrajzilag is összekeveri a horvát és román környezetet, annak okát nemcsak akkortájt még felzárkózás ismereteiben kell keresni,¹¹ hanem abban is, hogy épp a hiányos ismeretek következtében az írói ábrázolás — egyénítés helyett — a nemzetiségi viszonyok közösnek, egységesnek látott vonásaira — a tengődő, fél-állati létre veti a hangsúlyt. Éppen úgy, mint A remete hagyománya-ban a hegyi lakó szlovákok bemutatásában is: „Kinek emberi alakja van is itt, vesztegetve van belé a lélek. Nyomorú, tengődő nép, még az emberméltóság is lekopott arcáról s csak abban különbözik a többi vadállatoktól, hogy mindig részegen találni: gyermekei is borszeszen nevelkednek föl, azt szíjják anyatej helyett.”¹² Ugyanez az értelmes emberi lét alatti világ, ez a félvad állapot, a babonákkal, fantazmagóriákkal és alkohollal fanatizálható nemzetiségi tömeg lép a színre a Szomorú napok lapjain. Nem nehéz felfedezni e mögött az írói látás mögött a magyar nemesi nacionalizmus fölényérzetét és a liberalizmus eszméiért lelkesedő fiatal Jókai szemléletét.

Nacionalizmusának másik megnyilvánulása ekkor a reformkor nyelvi harcaitól és a magyarosítási törekvésektől táplált türelmetlenség az ország más ajkú népeivel szemben. Ez nemegyszer olyan bántó, sőt durva formában jelentkezik, amilyenre a későbbi, politikusán gondolkodó Jókainál hiába keresnénk példát. Ez a nyers türelmetlenség szól a Kezdünk magyarosodni nyakra-főre kezdetű satirikus glosszában, amely egy torz, zagyvalék nyelven írott albérleti hirdetéshez ezt az írói megjegyzést fűzi: „Miért nem maradtál krumpliországodban?”¹³ A hírforgácsok többször is kipeccézik a szlovák pesti ügyvéd alakját, a „dominatio spectabilis”-t, aki „nyakatekert, rossz latinsággal” beszél, — mint majd a Szegény gazdagok szlovák származású házitartója, Margari-, s akinek nemcsak szegényes, kopott öltözetén és félszeg szokásain gúnyolódik az elegáns külsejű író, hanem „óh, édes magyar hazám — Tótország!” felkiáltással reagál arra is, mikor hallja, hogy az ügyvéd „csak tótul és deákul beszél”¹⁴. Egyébként, „tót deák” a hőse annak az anekdotának is, amelyben Árva megyét Arabiának, Turóc és Liptó megyét pedig Thurciának ill. Lithvániának mondják latinul.¹⁵ És bár egy másik anekdotában a francia nyelvtudásával kérkedő úri vendég a gúny céltáblája; a csipkelődésből a „tös gyökeres tót inasnak” és a szlovák nyelvnek is kijut,¹⁶ bizonyítékul arra, hogy a Tallérossy Zebulon -féle nyelvi tréfálkozás nem előzmény nélkül való, s hogy — mint a reformkor szellemében nőtt író — pályája kezdetén is hajlott arra Jókai, hogy „a nevetségest vagy komikust... nemzetiségi figurákban személyesítse meg.”¹⁷

¹¹ Jókai Mór Összes Művei. Elbeszélések I. Akadémiai Kiadó, Budapest 1971. 552.

¹² Jókai Mór Összes Művei: Elbeszélések I. 162.

¹³ Budapesti Napló. 1847. január 28. Közli: Jókai Mór Összes Művei. Cikkek és beszédek I. Akadémiai Kiadó, Budapest 1965. 40.

¹⁴ Budapesti Napló. 1847. febr. 14. Cikkek és beszédek I. 58.

¹⁵ Budapesti Napló. 1847. március 17. Cikkek és beszédek I. 99.

¹⁶ Életképek. 1847. december 26. Cikkek és beszédek I. 448.

¹⁷ Tóth Dezső i. m. 59.

De a nyelvi türelmetlenség és a magyar felsőbbrendűség hangoztatása már ekkor is szépen megfér Jókai szemléletében a humanitárius érzésekkel, a szociális elesettség iránti részvétellel, a nyomorgó nemzetiségek segítségének sürgetésével. Ez az emberbaráti érzés ott munkál majd a magyarság és a nemzetiségek összefogását hirdető olyan regényekben, mint *A régi jó táblalabirák* és *A Szegény gazdagok*. Egyelőre azonban — 1849 előtt — Jókai megelégszik azzal, hogy a napi hírvonatban hívja fel a közvélemény figyelmét a nemzetiségi nyomor jelenségeire. A hírvaghoz fűzött apró megjegyzéseiből az együttérzés, a segítő szándék olvasható ki. „Kedden reggel egy csoport beteg tót napszámot vezetett a kórházba egy rendőr, a legirtózatosabb phantázia sem bírna oly arcot képzelni a nyomornak, minő ezek tekintete volt. Azok a sápadt, elfogyott alakok!” — írja 1847. február 11-én.¹⁸ A polgárosodó és népességében növekvő fővárost a magyarosodást sürgető nacionalizmus álláspontjáról szemléli s félti, de szavaiban ugyanakkor felcsendül a nemzetiségi vidékek szociális problémáinak megoldási szándéka, s rámutat a megyei nemesi közigazgatás felelősségére is, amikor az ott honi nélkülözés elől Pestre menekülő szlovákság gondjairól szól: „Fővárosunkban napról napra kezd szaporodni a népesség, de nincs köszönet benne. Mint a tatárjárás, úgy tódul a felsőbb vármegyékből csoportonként az eléhült népség, arcán nyomort, hátán gyerekeit hozva s ebben semmi haszon; kapáló kezekre itten nincs szükségünk, nem is universalis karaván serail és koldus depot fővárosunk, hogy minden megye ide eressze közénk, kiket eltartani kedve nincs. — Szép tőlük! — Alig hallják meg a tisztelt hatóságok: hogy Pesten jótékonyági mozgalmak történnek, azonnal megnyitják — nem ugyan erszényeiket, hanem kapuikat: hadd siessen ide, ki nekik terhükre van. — A philantropia ugyanis szép gondolat, de csak szíveskedjék azt mindenki saját rovására gyakorolni, a jó Isten és Pest városa nem viselhet gondot kerek Magyarország földönfutóira”.¹⁹ A pesti utcákon ténfergő, inséges szlovákok gondja akkor is foglalkoztatja, amikor a polgári szokások furcsaságain évődik. Így pl. ügyes fordulattal — egyetlen mondat beszúrásával — döbbsenti rá az olvasót arra, hogy a túlzásba vitt kutya - kultusz — a három terítékű vendéglői asztal a két fiskális és a vizsla számára —, vagy az állatbarátok együletének szabályai milyen kiáltó ellentétben vannak az igazi emberiség gondolatával, hiszen „tegnapelőtt hajtottak ki a városból vagy másfélszáz tótot, kiket a felebaráti szeretet nem győz kenyérhéjjal.” Ugyanez a szociális érzékenység más alkalommal ironikus kifogadásra készteti —; „E napokban a dunaparti Oberfrank háza előtt egy árvamegyei atyankfiát a szó teljes értelmében elfűjt a szél és pedig belé a Dunába. — Beh szép épület a Noththeater? Istenem, be szép!”²⁰ —, vagy az anekdota formájában oldódik fel derűs mosolygássá, amikor az író kihallgatja a kapu alatt egyezkedő két szlovák koldus beszélgetését, akiknél „egy határ huszas volt”, de úgy kéregettek, mintha az éhenhalás fenyegetné őket.²¹

Szemlélete, a nemzeti kisebbségekről vallott nézetei újabb elemekkel gazdagodnak a 48-as mozgalmakat megelőző hetekben. Igen tanulságos ebből a szempontból az *Életképek*ben 1848. február 20-án a *Mi hír Budán?* rovatban olvasható írása, melyben a pesti szerbek táncmulatsága ürügyén vázlatosan papírra vet néhány idevágó gondolatot. A cikkekcske fő mondanivalója az idegen majmoló, kozmopolita magyar urak megbélyegzése azzal az indulattal, amely majd Abellino alakját is megformálja az Egy magyar nábob-ban. De épp a honáruló kozmopolitizmussal állítja szembe a nemzeti nyelvet és szokásokat híven megőrző szerbeket, s az előbbi ellenében ezekkel vállal szolidaritást. Néhány elvi jellegű utalása azoknak a gondolatoknak az első je-

¹⁸ Budapesti Napló. 1847. február 11. Cikk és beszédek I. 55.

¹⁹ Budapesti Napló. 1847. február 14. Cikk és beszédek I. 56.

²⁰ Életképek. 1847. július 25. Cikk és beszédek I. 257.

²¹ Életképek. 1847. július 25. Cikk és beszédek I. 255.

lentkezése, amelyeket majd az önkényuralom végén s a kiegyezés után írott cikkeiben fejt ki részletesebben.

Ha eddig sorra vett megnyilatkozásai hol a liberalizmus, hol pedig a nemesi nacionalizmus sugalmazó szerepéről tanúskodtak, a pesti szerbek táncvigalmáról szóló híradás e két szemléleti és eszmei forrás egyensúlyáról, összhangjáról árulkodik. Liberalizmusa fékezi, korlátok közé szorítja nacionalizmusát, amely most nem a más ajkú népek, hanem a magyar kozmopoliták ellen irányul: — „ki önhonában az idegen szerepét akarja játszani, ki ön édes anyját megtagadja, gyűlöljük a magyart, ki nem magyar”... A nacionalizmus nevében tehát elhatárolja magát a fajtájabeli világpolgároktól, s ugyanakkor liberális felvilágosultsága alapján testvérévé fogadja a nemzetiségeket. Hirdeti a nemzeti értékek kölcsönös tiszteletén alapuló testvériséget, s szavaiból kirajzolódik a hazafiságban egységes, több nyelvű ország programja is. Nincs itt szó türelmetlenségről, sem magyarosításról, hiszen a pesti szerbeket éppen azért dicséri s állítja követendő példának, mert „anyanyelvüket s nemzetiségük eszméit megóva a túlnyomó idegen elem között is összetartanak”. Szavaiból az is kitűnik, hogy írásának célja nem csupán az egyéni vélemény hangoztatása, hanem a magyar közvélemény befolyásolása is, a nemzetiséggellenes közhangulat visszaszorítása. Ezért fordítja olvasóinak indulatát azok ellen, akik „belül hamu és féreg, mint a sodomaini alma”, mert — mondja — „ezek a ti ellenségeitek, nem a szerb, nem a német, nem a tót”. Itt még a kölcsönösen tiszteletben tartott nemzetiség eszméje az összekötő kapocs. De a Pilvax-szemléletet tágitó légkör s még inkább a cselekvésre készítő forradalmi napok hatása egy szintre emeli Jókai gondolkodását — bár csak átmenetileg — a Petőfiékével, hiszen 1848. március 19-én közölt, Nyílt szavak honunk fiatalságához c. cikkében már nem a nemzetiség, hanem a szabadság a legfontosabb jelszó. „Igyekezünk korunk idegen ajkú fiatalságát magunkhoz testvéri kapcsolatokkal csatolni, rontsuk le a századok óta lelkünkben megkövesült választó falat, mely bennünket rokonainktól eddig elkülönített, s fogjunk kezét mindenkivel, kinek jelszava a szabadság.”²² S ez teljes eszmei összhangban állt azzal a Békeszózatallal, amelyet a pestvárosi rendreügyelő bizottmány intézett 1848. márc. 31-én a honvátokhoz, s mely szerint a harc jelszava „nem a nemzetiség, hanem a minden nemzetiséget, minden érdeket magában foglaló függetlenség és szabadság szent neve”.²³

A bizottmánynak — mint tudjuk — Jókai is tagja volt. Jókai nemzetiségszemlélete ekkor állott tetőfokán. Mint majd látni fogjuk, később a nemzetiség-szabadság alternatíváját mindig a nemzetiség javára döntötte el. Ez szorosan összefügg békepartiságával és 49 utáni politikai pályafutásával is.

Az a körülmény, hogy Jókai 21 éves korában, 1846-ban kezdett hozzá a Szomorú napok megírásához, s még inkább az, hogy már Kecskeméten is tett kísérletet pánszlávellenes mű írására, azt bizonyítja, hogy a pánszlávizmusról alkotott felfogása fiatalkori eredetű. A hazai szláv népek nemzeti törekvései s az azok lényegéhez tartozó szláv testvériség eszméje a nyelvi harc évtizedeiben fokozódó félelmet keltett a magyar közvéleményben, mert e mozgalmakban a történelmi ország területi egységét veszélyeztető tendenciákat láttak. Ez a közhangulat táplálta Jókai pánszlávellenességet is, amely különösen éles formában nyilvánult meg a forradalom első hónapjaiban, amikor a nemzetiségek vezetői a 48-as vívmányokat meghaladó követeléseket hangoztattak, s még inkább, amikor e követelések elutasítása miatt, s Bécs sugalmazására megindult az ellenforradalmi felkelés a nemzetiségi területeken.

²² Életképek. 1848. március 19. Cikkék és beszédek. II. 15.

²³ Közli: Kemény G. Gábor: 'A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Tan-
könyvkiadó, Budapest 1962. 257.

Noha a fegyveres támadásra Hurbánék és Jellasich részéről is csak szeptemberben került sor, Jókai már április 16-i cikkében mint abszurd ötletet veti fel: „Hátha vajjon valakinek eszébe jutna tót királyságot alapítani s elkérné tőlünk Liptó, Árva, Nyitra, etcetera graeca vármegyéket, mit mondanánk hozzá?”²⁴ A gondolat a 48-as év folyamán állandóan foglalkoztatja s gyakori gúnyos megjegyzésekre, satirikus vagy humoros megnyilatkozásokra ösztönzi. Ezek az írásai erős nacionalista indulattal vannak telítve, a más népek lebecsülésének, sőt megvetésének szemléleti elemeitől sem mentesek. Még a legártatlanabbak közé tartozik a Štúr által szerkesztett Slovenske Náródnje Novini irodalmi mellékletének, az Orol Tatranski-nak a csipkelődő említése a Jövendőmondások martius hónapra című tréfafüzérben: „A cholera a határszélekig jön, ott egy kocsmában elolvas egy cikket az Orol Tatranski-ból s visszafordul és elszalad.”²⁵ Ugyanilyen az „L-vármegye népei”-nek arról az elhatározásáról szóló tréfás hír, mely szerint „ezen túl nem fognak magyar lapot olvasni, ugyanott tót nyelven három írott lap jelenend meg s örvendeni fog igen nagy keletnek”.²⁶

Gúnyolódó írásainak egyik csoportja a nemzetiségek nyelvhasználati követeléseire ellen irányul. Előszóval pécézi ki a szlovákokat; Tallérossy Zebulon leveleinek és a Jókai-művek későbbi szlovák alakjainak csetlő-botló magyar nyelvezetéhez számos előgyakorlatot végez ebben az időben. Ilyen nyelvi játék pl. a szlovákos magyar kiejtést gúnyoló Tót prédikáció, vagy a magyar-szlovák-német zagyvalék nyelven írott előfizetési felhívás, amelyhez hasonlókat Jókai tréfás ötlete szerint „egy pár év múlva” a magyar lapok fognak közzétenni²⁷. Az ilyen megnyilatkozások bántó élet némileg még csökkentik a szellemes és találó fordulatok s az a közismert tény, hogy Jókai később is, csupán a tréfa kedvéért is gyakran vállalkozik játékos nyelvi megoldásokra. De már a teljes értetlenségre, a nemzetiségi kívánságok között oly fontos helyet elfoglaló nemzeti nyelv sértő lebecsülésére vall az a jelenet, amelyben Jókai bemutatja „főjegyző K. úr” föllépését a lipcsei megyegyűlésen: „Ott menten földhöz csapja magát, iszonyú jajveszékelés közt megcsókolja a földet, fejét a pallóhoz veri, ruháját beporozza, haját megtépi, aztán térdre áll s égne keszített öklökkel irtózatot dictiot tart a tót nyelv ügyében.”²⁸ Ugyanaz a torzító kedv irányítja itt Jókai tollát, amellyel majd több mint harminc évvel később az Akik kétszer halnak meg c. regényében bemutatja a szlovák parasztokat felkelésre, a magyarok elleni gyűlöletre buzdító pap szószoki gesztusait.

Figyelmét természetesen nem kerülheti el az 1848. júniusi prágai szláv kongresszus sem, hiszen Štúr ellen — akit Jókai úgy emleget, mint ismerőst a pozsonyi liceumi évekből: „Emlékszem rá: hogy az a Štúr, ki most országos pánszláv lázító, mikor pozsonyi diák voltam, ott nyilvános magyar nyelvtanító volt”²⁹ — éppen a prágai kongresszus szervezése miatt adott ki a magyar kormány elfogatási parancsot. A prágai tanácskozássra Jókai a szláv egység lehetetlenségét, a pánszláv szövetség nyelvi akadályait hangsúlyozó megjegyzéssel reagál Lucifer conversations lexiconja című írásában: „*Bábel tornya*. Amit a prágai országgyűlés fog felépíteni. Az összegyűlt tótok, slavinok, illyrek, muszkák, lengyelek, csehek és morvák, hogy megértsék egymást, kénytelenek levén — németül parlamentálni.”³⁰

A pánszlávizmus veszélyei között a neki tulajdonított szeparatista törekvések

²⁴ Életképek. 1848. április 16. Cikkék és beszédek. II. 84.

²⁵ Életképek. 1848. március 5. Cikkék és beszédek I. 526.

²⁶ U. o.

²⁷ Életképek. 1848. július 16. ill. július 2. Cikkék és beszédek. II. 250. ill. 234.

²⁸ Életképek. 1848. április 16. Cikkék és beszédek II. 84.

²⁹ Életképek. 1848. június 18. Cikkék és beszédek. II. 226.

³⁰ Életképek. 1848. július 16. Cikkék és beszédek II. 255.

váltják ki Jókaiból a leghevesebb tiltakozást. Hazaszeretete, amely a nemesség országfenntartó történelmi hivatásának tudatával párosult, eleve elutasított minden olyan gondolatot, amelyhez a történelmi Magyarország területi egysége elleni támadás gyanúja tapadt. Amikor pedig kitört a szlovák felkelés és Jellasics is megindította támadását, nemcsak Jókai, de az egész magyar közvélemény előtt bizonyítottak látszott, hogy a pánszlávizmus olyan reális veszély, amely a forradalom vívmányaival együtt az ország egységét és a magyarság jövőjét is fenyegeti. Jókai közérzetét — még a fegyveres harcot megelőző hónapokban — híven tükrözi a *Hol leszünk két év múlva* vagy *Három excollega* Sibériában c. „kesernyész humoreszk”, amelyben az író Magyarország pusztulásáról, a forradalom és szabadságharc vezetőinek szétszóródásáról, az ország területén létrejött szláv államról mondja el groteszk álmait. A három részben közölt írás célja a magyar közvélemény felrázása, mozgósítás védelmi harcra. Épp ezért az elképzelt pusztulás okául a magyarság vonakodását, tétlenségét, a haza ügye iránti közömbösséget jelöli meg az író. Ennek a nemtörődömségnek a következménye, hogy megalakulhat Magyarország helyén az Illiria nevű szláv állam, melynek „címere... zöld tarlóban három kasza tetején egy illyr gucsma, meg egy drótozott ernyő.” Hangneme alapján a magabiztos magyar nacionalizmus fölényeskedő, hetyke gúnyolódásának is tekinthetnénk ezt az írást. Mert a krumplit teszi meg Illiria nemzeti eledelének, „soireékban sült krumplit osztanak frissítőül”, a krumplivirág a báli hölgyek ékessége stb. Tekinthetnénk a csapongó írói fantázia játékának, egy bizarr ötlet végiggondolásának, ha azt olvassuk, hogy „a magyarokat felszorították a hegyekbe, most azok esznek ott zabkenyeret s készítenek főzőkanalat, a zsiros alföldet pedig beültették gyönyörű szép tót nemzetségekkel. Poszlovenszki járja mindenfelé a Hortobágyon is.” Még a nemesi önelégültség, az „extra Hungariam non est vita” gondolata is felvillan a fonákjáról felidézett debreceni eszem-iszom rajzában, amikor arról esik szó, hogy a város „lakosait átcserezték Árva vármegyébe, ott fűrészelnek jelenleg deszkákat s meszet hordanak a szomszéd városokba, meg majoranna polyvát, télen pokrócot árulnak és fenyőmadarakat. Azokat a jó debreceni cipókat, fonott kalácsokat, fánkokat, lepényeket, lángosokat, bélesek, csörögéket, pereceket, kulcsosokat, kakastejjel, varjújajjal sültött kenyereket csak hírből ismeri a világ. Ez a helyükbe költözött tót ivadék a legszebb búzalisztból sem tud egyebet sütni, mint puffancsot, pitét, meg málét. Minden étel oda megy ki, hogy *kása*. Debrecen neve most Szlovenszkagrad, Budapesté pedig Cargrad.”³¹

A cikk az irodalmi eszközökkel megírt politikai agitáció műfajába tartozik. Hangnemét, kifejezés készletét, érveit keletkezésének körülményei határozzák meg. S ezek között nem utolsó szerep jut az író mély aggodalmainak. Jókai egy későbbi megjegyzéseiben „furcsa álom”-nak nevezte ezt az írást. Ha álom volt, képeit a szorongás szülte, az ébrenlét félelmeinek folytatásaként.

Ugyanezt a lélek alján megbúvó félelmet oldja fel a csúfolódó, fölényeskedő hanggal Jókai a Jellasics-vezette támadás után írott satirikus cikkeiben. Ezekben a horvát bánt megteszi Pannónia királyának s a kormány tagjai közt egyebek mellett a következőket szerepelteti; „Külügy: Muszje Štúr, egyszersmind főportás”, „Cultus: pater Kollár.” A diplomáciai testület összeállítására is van gúnyos ötlete: „Consulokká és követekké kineveztetnek minden, az ország határain kívül utazó drótos tótok”.³² S hogy tudatában mennyire összekapcsolódtak a nemzetiségek nyelvhasználati követelései a pánszláv hatalmi törekvésekkel, semmi sem bizonyítja jobban, mint az a cikke, amely az 1848. május 10-i lipótszentmiklósi szlovák népgyűlés egyik

³¹ Cikk és beszédek II. 184.

³² Életképek. 1848. szeptember 24. Cikk és beszédek II. 331—32.

határozatára utalva Jellasics „király” „Carogradon” összehívott országgyűlését mutatja be. Itt a hárszabályok szerint „balfelül ülnek a drótos tótok, középett a kaszás tótok, jobb felül a gyócsos tótok.”... „diplomaticus nyelv a tót, még pedig a nyitrai, a káromkodásoknál megtartatnak a magyar technikus terminusok... Ülés alatt fazikákat drótozni megengedtetik.”³³

Tucatjával lehetne még idézni népszerű Charivari sorozatából a nemzetiségeket gúnyoló, szatirikus hangú írásait, amelyek az akkori idők magyar közhangulatát tükrözték, s nem, vagy alig különböznek más írók, költők hasonló hangvételű és indítatású műveitől. Ezt a szellemet sugározza legterjedelmesebb pánszlávellenes műve, a Szomorú napok című regény is, amelynek első hat fejezetét 1848. július—augusztusában az Életképekben közölte. Figyelemre méltó azonban, hogy Jókai nemcsak a szándékos torzítás, a megsemmisítő szatíra fegyverét tudja alkalmazni a nemzetiségekkel kapcsolatban, hanem a megfontoltságot, a mértéktartó tapintatot is. Mert erre vall, hogy regényének folytatásos közlését félbeszakította, mihelyt úgy látta, hogy azzal kárt okozna, tapintatlanságot követne el a szabadságharc zászlai alatt vitézül harcoló szlovák tömegek ellen. A félbeszakításra ő maga adott magyarázatot 1848. december 31-én az Életképekben: „Oka az volt, hogy benne a historia eseményeihez híven azon kegyetlenkedések voltak előadva, miket 1831-ben a felső megyei szláv ajkuak követtek el.” ... „A dolgok úgy találtak fordulni, hogy jelen időinkben éppen e szláv testvéreink buzganak legerősebben a szabadságunk igaz ügye mellett minden idegen ajkú hontársaink között. Ezek ellen izgatni most a legnagyobb esélytelenség volna. Kénytelen voltam tulajdon művemnek censora lenni. Beszélyemnek egész második részét kitörültem.”³⁴ Ez a megfontolt, higgadt magatartás jellemzi őt a nemzetiségekkel szemben a későbbi évtizedekben is, akkor is, amikor már fenntartás nélkül támogatja Tisza Kálmán politikáját. Az önmagát cenzurázó fiatal író oldaláról nézve érthetjük csak meg azt a Jókait, aki a Petőfi díszkiadás 1874-i vitájában — éppen a nemzetiségek érzékenységeire hivatkozva — kihagyásra javasolta a 48-as testvérharcot idéző verseket. S ha nem tartjuk lehetetlennek, hogy „a Szomorú napok félbeszakításának szükségességére Petőfi figyelmeztette Jókait”³⁵, akkor 1874-es eljárása is Petőfi szellemében történt.

Regénye közlésének önkéntes felfüggesztése után is fölemeli még csipkelődő — gúnyolódó szavát a magyar ügygel szemben álló nemzetiségi mozgalmak ellen, de látása — épp az események hatására — már differenciáltabb. Erre utal Sláv sympathia c. cikke is 1849 elején, amelyben — a kormány által kiadott szlovák nyelvű néplap, a Priatel Ludu érdemeiről szólva — nagy elismeréssel nyilatkozik „felsővidéki szláv rokonainkról”, mert azok „hazánk és szabadságunk ügyét oly forrón pártolják”. Megdicséri őket azért, mert „a pánszlávizmus apostolai... kiveretnek a szláv ajkú községekbe”. S egy héttel később újból visszatérve a témára kijelenti, hogy „a tótok erélyesebben viselték magukat a magyaroknál”, s hogy „ezt a népet nem annyira lelkesíteni szükséges, mint tudatni velük, hogy kormányunk van, s nem feledkezik meg róluk.”³⁶

Ezek a szavak már nem a Charivari -sorozat elmésen gúnyolódó, Jellasicsot és a Hurbán-katonákat fölényeskedően szatirizáló író megnyilatkozásai. Nem a humorista, hanem a politikus Jókaira vallanak, aki túl van már a Kossuth kíséretében átélt toborzókörút tapasztalatain, részese volt fontos kormány megbízatásoknak, közvetlen

³³ Életképek. 1848. október 1. Cikkok és beszédek II. 348.

³⁴ Jókai Mór Összes Művei. Szomorú napok. Akadémiai Kiadó, Budapest 1963. 253.

³⁵ i. m. 255.

³⁶ Kemény G. Gábor: A szomszéd népekkel való... 360. és 361.

közelről tájékozódhatott a magyar szabadságharc politikai és katonai vezetésének problémáiban.

A Szomorú napok félbenhagyásának indokolása és a Sláv sympathia c. közlemény arra hívja fel a figyelmet, hogy Jókai felfogása a nemzetiségi kérdésben a 48—49-es fordulón kezd összeállni egységes gondolatrendszerre. Ennek elvi megfogalmazására is ebben az időben tesz kísérletet a Pesti Hírlap leendő szerkesztőségének politikai hitvallása c. vezércikkében. Az itt vázolt koncepció Jókait már a liberális középne-messég képviselőjeként mutatja be, s egyúttal azt a távolságot is érzékelteti, amennyire a Petőfivel való szakítás következtében eltávolodott a „nem a nemzetiségért, hanem a szabadságért” lelkesedő radikálisoktól.

Cikkében megtalálható minden olyan gondolati elem, amelyekből majd az 50-es évek végén nemzetiség-politikai programját felépíti. Itt mondja ki először a később oly sokszor hangoztatott és szilárd következetességgel megtartott elvét, hogy „legelső és legfontosabb törekvésünk, melynek minden, bármi elvből támadható nézeteinket alá fogjuk rendelni: Magyarország területi épségének fenntartása”. Az ország területi egységének mint mindenek fölött való elvnek a hangoztatása jogos és mindenképpen helyes volt akkor, amikor a nemzet élethalál-harcot vívott a köröskörül támadó ellenséggel. Vitathatatlan jogossága mellett azonban mutatja Jókai — és az általa képviselt középnemesei osztály — szemléletének korlátait is. Azt, hogy Jókai — és osztálya — nem ismerte fel a nemzetiségi mozgalmak valódi célját, azokban csupán az ország feldarabolására irányuló ellenséges törekvést látott. Nem vette észre, vagy nem akarta tudomásul venni, hogy a nemzetiségi törekvésekben akkor még nem a szeparatizmus a lényeg, hanem a nemzeti egyenjogúság elismertetése. Épp ennek a kívánságnak a megtagadása vezetett 48-ban is és a későbbi évtizedekben is olyan helyzethez, hogy az ország egységéért, fennmaradásáért kellett aggódni, holott a kritikus helyzetet nem a nemzetiségek, hanem a nemzeti egyenjogúság megtagadásával a magyar uralkodó osztályok idézték elő. Annak a nemesei szűklátókörűségnek, nemzeti és osztályönzésnek volt ez a következménye, amelyet Jókai most tárgyalt cikkében úgy fogalmazott meg: „Mi autochtonokat nem ismerünk Magyarország területén. Históriai múltja e földön nincs másnak, mint a magyar nemzetnek”. Ez a történelmi tényekkel merőben ellenkező tétel lesz majd — csak még „korszerűbb” megfogalmazásban, a politikai magyar nemzet formájában — a dualista Magyarország nemzetiségpolitikájának alaptétele, a nemzetiségi törvény kiinduló pontja és Jókai programjának is legfontosabb gondolata. Cikkének egyéb megállapításai, mint pl. a polgári jogegyenlőségről szóló, csak alárendelt jelentőségűek a fenti fő tételhez képest, vagy ennek megismétlése más szavakkal, mint pl. annak hangsúlyozása, hogy „hazánk földét... nemzetiségi plagák szerint eldaraboltatni nem engedjük.”³⁷

Jókai 1848-as politikai útja fordítottja a Petőfiének. Míg Petőfi szemlélete fokozatosan távol, a reformnemesei nacionalizmus eszmei hatása alól felszabadulva eljut a világszabadság, a minden népek közös érdekének felismeréséig, addig Jókai a márciusi napok eszmei magaslatáról a következő hónapokban visszasüllyed osztálya álláspontjára; 48 végén és 49 elején számára már legfőbb „politikai idol” a nemzetiség, a magyar nemzeti érdekek szolgálata. A radikálisokat is azért bírálja, mert — szerinte — elhanyagolják a nemzeti érdekeket. Ez pedig egyebek között abban nyilvánul meg, hogy a szélsőbal képviselői hajlandók megosztani „a respublica eszméjéért... a népfajokkal Magyarországot”³⁸. Már pedig annak a Jókainak a számára, aki nyíltan be-

³⁷ Cikkék és beszédek II. 446.

³⁸ Politikai horoszkóp. Idézi Nagy Miklós: Jókai. 71.

vallja: „bőkezűek, és szabadelvűek akarunk lenni minden emberiségi jogokban: de önzők a nemzetiségben”, nemcsak érzelmi tekintetben elfogadhatatlan, de logikailag is abszurd, a józan ésszel is ellentétben áll minden, a nemzetiségek egyenjogúsítása által előálló föderatív állami szervezet. Ennek értelmetlenségét, kivihetlenségét akarja bizonyítani Nyiri levél című írásával, amelyet a debreceni Esti Lapokban közölt.³⁹ A fiktív levélben egy „nyiri atyafi” debreceni tapasztalatairól számol be öccsének. A beszámoló idéz egy párbeszédet, amely a levél írója és egy úr között zajlott le, akinek „iszonyu vörös toll” volt a kalapja mellett. A párbeszéd a radikálisok politikáját, főként a nemzetiségi kérdés megoldására vonatkozó elképzeléseit gúnyolja ki:

- „Továbbá föderalistáknak neveztetünk mi, kik republikákat akarunk alakítani a nemzetiségek követeléseinek szerint.
- Hm! Hát aztán ha egy országban négy féle nyelvű emberek laknak?
- Az mind külön republika fog lenni négy elnökkel.
- Hát ha egy vármegyében van négy féle népség?
- Abból a vármegyéből is négy republika lesz, négy vicispánnal.
- De kérem, ne haragudjék rám: Hát ha egy faluban van négy féle nyelvű lakosság?
- Abból is négy republika lesz négy bíróval”.

Jókai szerint tehát a nemzeti egyenjogúsítás — mivel „historiai múltja e földön” csak a magyarnak van — már elvileg is helytelen, hibás gondolat, gyakorlati megvalósítása pedig az államigazgatás anarchiájához vezetne. Akik róla ábrándoznak, „fel-lengős chimaerák”-at kergetnek, akik érte küzdenek, „természet elleni harcot” folytatnak. A nemzeti egyenjogúsítás olyan óhaj, „amelynek teljesítése nemcsak nekünk, — mondja Jókai —, de a sorsnak sincs hatalmában.”⁴⁰

Mindez világosan mutatja, milyen távol áll Jókai a nemzetiségi törekvések lényegének megértésétől. De amennyire merev és hajthatatlan az egyenjogúság kérdésében, annyira készséges, előzékeny és leleményes a közeledés, a megbékélés érdekében. Az elsők között hangoztatja, hogy az Ausztriából kiábránduló nemzetiségi csoportok várható közeledését nagylelkűen kell fogadni; általános amnesztiát, a javak megosztását, egyenlő jogok biztosítását javasolja. Becsületes, őszinte politikát követel a nemzetiségekkel szemben, mert „a család mindig rossz bázis a jövődönk”, „a perfidia megbosszulja magát mindig”. Ezeket a gondolatokat 1849 május elején vetette papírra, mintegy bezárva ezzel a nemzetiségi kérdésben eddig vallott nézeteinek sorát.

II.

A szabadságharc leveretése után az 50-es évek közepéig Jókainak nem volt lehetősége arra, hogy politikai kérdésekben a publicisztika nyelvén véleményt nyilvánítson. Az önkényuralom az újságíró Jókait hosszú ideig nem engedte szóhoz jutni. Ekkor keletkezett szépirodalmi alkotásai azonban híven tanúskodnak arról, hogy a nemzetiségi kérdés változatlanul foglalkoztatja.

A szemléletének alapját képező legfontosabb elvek: a magyarság (a magyar nemesség) történelmi jogainak hirdetése, az „egy ország — egy nemzet” elve semmit sem módosultak Világos után. Sőt az „abszurd és indokolatlan bizakodás illúziói”¹ nem-

³⁹ Az én életem regénye. Jókai Mór hátrahagyott művei. V. Budapest 1912. 69.

⁴⁰ Nemzetiségi kérdések. Pesti Hírlap 1849. május 3. Közli Kemény G. Gábor: A szomszéd népekkel való... 361—62.

¹ Sőtér István: Romantika és realizmus. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956. 368.

zetiségpolitikai nézeteit is jellemzik ebben az időben. Ez az illúziós látás a Csataképek egyes darabjain is kimutatható. Aki a szabadságharcban a magyar zászló alatt harcolt, az Jókai szerint magyarnak számít akkor is, ha valamelyik nemzetiséghez tartozik, mert az ország területi egységét védelmezte. A vörössipkás c. elbeszélés fiatal honvédtiszt hőse, a szerb Nestor, a délvidéki hadjárat során egy alkalommal kedvesénél, Anisiánál száll meg, aki titokban a szerb felkelőkkel működik együtt. Jókai Nestort mint a magyar nemzeti tulajdonságok megtestesítőjét mutatja be. A fiatal szerb tiszt nemcsak úgy magyar, hogy „az ország katonája”, hanem úgy is, hogy ál-mában is magyarként viselkedik. Nem a harcokról álmodik, hanem szerelméről, Anisia nevét emlegetve. Mert — mint Jókai mondja — „a magyar csak a csatában katoná. Otthon szerény munkás polgár, íróasztalánál kedélyes költő, kedvesénél hőszívű szerelmes, borasztalnál vigkedvű cimbora, csak a csatamezőn hős, csak ott oroszlán, kedvese ölében nem jutnak eszébe csatái, de viszont a csatában sem jut eszébe kedvese”.² Az érc leány c. elbeszélésében a nemesi nacionalizmus sugallta magyar felsőbbrendűség, hősiesség, az országot ezer éven át megtartó nemzeti (nemesi) érények hangsúlyozása áll kontrasztban a román felkelők vérszomjas, bosszúálló, szervezetlen tömegével.³

Az 50-es évek elején Jókainál változást a módszerekben, a vitás kérdések megoldási módjában, a közeledés, a megbékélés útjainak keresésében tapasztalhatunk. Ami a szabadságharc utáni írásaiban elsősorban szembetűnő, az a gúnyolódó hangnak, a nemzeti türelmetlenség megnyilvánulásainak az eltűnése. Igaz, hogy erre a közelmúlt véres eseményeiből merítő elbeszélések hangulata, modora nem is ad lehetőséget. A Charivari sorozat hangneme majd a Kakas Márton-írásokban tér vissza, de az új körülményeknek megfelelő tematikával. De nemcsak a megváltozott írói mondanivaló készíti Jókait a Három Hurbán egyszerre típusú írások mellőzésére, hanem főként a politikai meggondolás, a múlt tanulsága. Ennek hatására mintha közelebb jutott volna a nemzetiségi mozgalmak megértéséhez, s nagyobb hajlandóságot mutat a megbékélésre. A Bárdy-család-ban az erdélyi harcok egyik legvéresebb, legkegyetlenebb epizódját írja meg, amely olyan fájdalmas emlékként él szívében, hogy évekkel később is, az 1858-as utinaplóban, de még az 1877-ben írott Egy az Isten-ben is visszatér rá. Mégis, a szomorú történet előadásából kihallható az írói megértés, és talán a megbocsátás hangja is, annak a megsejtése, hogy az ellenfél nem csupán bosszúvágyból, a könnyen fanatizálható tudatlanság hatására fogott fegyvert, hanem a maga szempontjából jogosnak is vélhette harcát a magyarok ellen. Az egyik román csapat vezére, Numa, az ifjú Bárdy előtt az erdélyi románok fegyveres föllépését a társadalmi elnyomatással, a nyomorúsággal indokolja. Olyannak mutatja be népét, „amelynek semmije sincs, mely közt nincs egy tehetős ember, nincs egy tudományos fő, melynek minden harmadika pópa nevet visel, s mégis minden második tud csak olvasni, mely ki van zárva a hivatalokból, mely él tengődve a legkeményebb kézimunka után, melynek még csak egy neves városa sincs a hazában, melynek három negyedét lakja..... Nyomorúsága van, egyebe nincs.”⁴ Numa szavai ezek, de az író véleményét tükrözik, s megértő, békülékeny szándékáról tanúskodnak. A románság kulturális és szociális elesettségéről ehhez hasonló módon nyilatkozik Jókai az 1858-as erdélyi utinaplóban is. Noteszában pedig, amelybe utazás közben jegyezte fel gondolatait, értesüléseit, az egyik lapon ez olvasható: „Nem a magyarok, hanem az urak ellen volt az oláh lázadás emelve.”⁵ Szegény gazdagok c. regényében is visszatérnek

² Csataképek a magyar szabadságharcból. Centenariumi kiadás. XXI. Budapest. 1925. 148.

³ Az ércleány. Csataképek... 42—44.

⁴ Csataképek 91—92.

⁵ Jókai Mór Összes Művei. Följegyzések I. Akadémiai Kiadó, Budapest 1967. 237.

az előbbi gondolatok a rokonszenvesen rajzolt román pópa, Rubán Tódor beszédében. De a Bárdy család c. elbeszélés nemcsak ebben árulkodik Jókai közeledéséről, egyetértési hajlandóságáról. Ennél is fontosabb — és semmiképpen nem véletlen — az a nézetazonosság, amely a harc céljára vonatkozóan áll fenn író és hőse között. Numa ugyanis az ifjú Bárdy-nak arra a megjegyzésére, hogy „mi nem a nemzetiségért fogtunk fegyvert”, így válaszol: „Azt rosszul tévétek. Nekem mindegy, akárki legyen felettem, csak igazságos legyen hozzám, s népemet emelje fel; míg te megosztanád néped nagyságát, hatalmát, befolyását, előnyeit, csak hogy uratlan hazában élhess.”⁶ A Numa által itt megfogalmazott vélemény a szabadság és nemzetiség alternatívájáról teljesen megegyezik azzal az állásponttal, amelyet Jókai 1849 tavaszán a magyar baloldalt bírálva Politikai horoszkóp c. cikkében kifejtett. Numa számára is a nemzetiség a „politikai idol”, a vezető eszme, ugyanúgy, mint ahogy Jókai számára. S hogy önmaga véleményét az ellenfél vezérével mondatja ki az író, az annak az elismerése, hogy bármilyen tragikus volt is a testvérharc, a románok jogosan fogtak fegyvert, „nem a magyarok, hanem az urak ellen”, az elnyomás, a nyomor és a szolgaság ellen. De összefüggést mutat ez a Numáéval közös nézet Jókai békepártiságával is, fölsejlik benne 48—49 liberális-demokrata bírálata, s ugyanakkor a kiegyező, a 67-es Jókai majdani szemléletére is utal.

Az 50-es évek írásai összefüggő folyamatnak, állandóan jelenlevő törekvésnek mutatják Jókai gondolkodásában a nemzetiségekkel való egyetértés, a közeledés szándékát. Erről tanúskodik az 1851-es keletkezésű Erdély aranykora c. regénye is, amely külön fejezetben, a Sange Moarte-ban ad színes, rokonszenvtől áthatott leírást a román nép életéről, babonás hiedelmeiről, népviseletéről, szokásairól, egyelőre nem személyes tapasztalatok, hanem az író olvasmányai alapján.⁷ A közvetlen tájékozódásra az 1853-as erdélyi utazás sem ad még elegendő alkalmat, még kevésbé bizonyítja azt, hogy az író ekkor „meggyőződik a román nép becsületes szándékáról, békés, munkás természetéről”⁸. Az Úti levelekben inkább még a harcok idején szabadjára engedett indulatok pusztító, romboló munkájáról fest megdöbbenő képet, s csak a „haragos, mogorva arcokat” veszi észre, „mik szemükre húzott kalappal öklelő tekintet hánynak a keresztül utazóra”. Az enyhülés jeleit majd az 1858-ban tett úton figyeli meg s jegyzi fel egyetértő, barátkozó érzésekkel. A magyar-román összefogást hirdető programmá ezek a tapasztalatok majd csak két évvel később, a Szegény gazdagok c. regényben állnak össze.

Kevesebb előkészülettel, bátrabban nyúl Jókai olyan témákhoz, amelyek a másik nemzetiség, a szlovákság problémáit érintik. Igaz, ez a terület a szülőföld s a gyermek- és ifjúkori tapasztalatok révén közelebb is áll hozzá. 1856-ban két ilyen műve is elkészül, az 1848-ban félbemaradt Szomorú napok és a A régi jó táblabírák.

A Szomorú napokban Jókai a pozsonyi diákélményeit, a 48-as szláv mozgalomról kialakított véleményét, a reformkor és a szabadságharc idején közkeletű s általa is átélt pánszláv-riadalmat kapcsolta össze a 31-es korelalázadás eseményeivel.

A 48-ban félbehagyott művet nem azért vette újból elő, mert az „eszélytelenségre” figyelmeztető körülmények megszűntek. Azért fejezte be és jelentette meg, mert a téma az 50-es évektől 48-ra visszatekintve új megvilágítást kapott s alkalmas volt a jelenben aktuális eszmék kifejezésére. A közös — magyar és szlovák — bukás tette aktuálissá s még inkább az abból levonandó tanulságok: a figyelmeztetés az eltávolodás közös veszélyeire és a kölcsönös megértés, együttműködés hangsúlyozása. Ezt bizo-

⁶ Csataképek 92.

⁷ Erdély aranykora. Akadémiai Kiadó, Budapest 1962. 323—24.

⁸ Szegény gazdagok. Akadémiai Kiadó, Budapest 1962. 445.

nyítja a regény alaptendenciája: a pánszlávellenség is, a szeparatista törekvések elítélése. Ilyen értelemben az évtized irányregényei közé tartozik a Szomorú napok is.

Újabban Tilkovszky Lóránt dolgozta fel az 1831. évi ún. koleralázadás történetét.⁹ Kutatásai arra a megállapításra vezettek, hogy a parasztfelkelés alapvetően antifeudális jellegű volt, hogy a „jobbágyok szervezkedésében orosz izgatásnak nem volt szerepe”, a cári seregeket azért várták, mert segítséget reméltek tőlük antifeudális harcukhoz.¹⁰ A mozgalomnak — annak ellenére, hogy tömegeit túlnyomó részben szlovák nemzetiségű jobbágyok alkották — nem volt magyarellenes, tehát szláv nemzeti jellege sem. Magyarellenes megnyilatkozások csak elvétve fordultak elő, és pedig csak olyan helységekből, ahol a magyarságot földesurak és megyei tisztviselők (tehát a feudális rend emberei) képviselték.

Tilkovszky kutatásai a pánszláv agitációra vonatkozóan egybevágóan Jókai forrásának, a 31-es mozgalom első krónikásának, Balásházy Jánosnak a véleményével. Jókai regényének számos motívumát Balásházy János könyvéből merítette:¹¹ a mérgezés gyanúját, a bizmut csomag kiömlését, a kurucságra való hivatkozást, az elkülönített temető motívumát, a Mekipiroch személynevet stb. Balásházyval egyetértően a fellázadt jobbágyok tetteinek forrását a nép tudatlanságában, a hiszékenységekben, a pletykában, a közigazgatási óvintézkedések félreértésében, a bizalmatlanságban és néhány, a zavarosban halászni szerető uszító tevékenységében mutatja meg a regény. Mindez egyébként is egybeesett Jókainak a nemzetiségek alacsony műveltségi színvonaláról, s fanatizálhatóságáról vallott nézetével. (L. Marce Zare). A bőségesen kiaknázott könyvből tehát arról is értesülnie kellett, hogy „a legszigorúbb törvényes vizsgálatok után” megállapítást nyert, miszerint „külföldi fondorkodók ingerlésének” nem volt szerepe a felkelés kirobbantásában.¹² Vagyis Jókainak tudnia kellett, hogy pánszláv izgatás nem történt 1831-ben. Tudta is. Saját szavai tanúskodnak erről. Eötvös regényéről, a Nővérekről készült kritikájában ezt írja Jókai: „A történet eleje az első kolera-időszakba esik, midőn az ismeretes mozgalom alatt, mely tisztán a tudatlanságnak köszönheti minden hisztorikumát, egy főúri család, gróf Ormosyék a fellázadt tót parasztok elől menekülve, kisebbik, még dajkára szorult leányukat elvesztik. Ők jó uraik voltak jobbágyaiknak, de amikor valami tömegnek anélkül is kevés esze volt, s azt a keveset is pálinkába fojtá, akkor nem segít a jóra való emlékezet. Tudjuk, hogy ez így történt.”¹³ Az utolsó mondat hangsúlyából nem nehéz kihallani a célzást Jókainak mint a körülményeket jól ismerő, megbízható tanúnak az illetékeségére. De hát hogyan tanúskodhat Jókai, a kritikus, önmaga, a regényíró ellen? Úgy, hogy a Szomorú napokat nem tekintette történelmi regénynek. A történelmi hitelességet még annyira sem tartotta itt kötelezőnek, mint egyéb, a múlt eseményeit feldolgozó műveiben. A pánszláv izgatást maga költötte bele művébe, s tette abban — a nemzetiségi tömegek kulturális elmaradottságának hangsúlyozása mellett — vezető gondolattá. De nem azért, mert „nem ismerte fel a paraszti osztályharc törvényszerűségeit”¹⁴ —, ami egyébként igaz, csak hogy ebben az összefüggésben magyarázatnak téves —, hanem azért, mert regényének eszmei célzata követelte. Ezt az eszmei célzatot pedig Jókai nemesi liberalizmusa sugallta, amelynek vezető elve volt a történelmi határok megvédése s azokon belül a magyar (nemesi) hegemonia biztosítása. Az ezeket fenyegető veszélyekre kívánt figyelmeztetni regényével.

⁹ Tilkovszky Lóránt: Az 1831. évi parasztfelkelés. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest 1955.

¹⁰ i. m. 39—40.

¹¹ Balásházy János: Az 1831. esztendői felsőmagyarországi zendüléseknek történelmi leírása. Pesten, Petrózai Trattner J. M. és Károlyi Istvánnál 1832.

¹² i. m. 1.

¹³ Jókai Mór: Írói arcképek. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest 1955. 156.

¹⁴ Szomorú napok. Akadémiai Kiadó, Budapest 1963. 262.

A Szomorú napok-at valóban „áthatja a közéleti szenvedély.”¹⁵ Lapjain lépten-nyomon találkozunk az író nemesi nacionalizmusának megnyilvánulásaival. Amikor Bodza Tamás diákkori környezetét festi Jókai, érezhetően maga is az „ázsiai faj”, a délceg jurátusok oldalán áll, saját pozsonyi élményeinek frissességével, kedvteléssel vonultatja fel a virtuskodó magyar fiatalokat. Ezeket tartja tehetségesnek, uralomra termeltnek. Szerinte a Bodza Tamások elesettségüket nemcsak az elnyomásnak, szegénységüknek, hanem gyengébb fizikai és szellemi adottságaiknak is köszönhetik.¹⁶ Az író tollát a nemesi nacionalizmus vezeti akkor is, amikor a felkelő szlovák jobbágyokat naív hazugságokkal mindenre rávehető, vérszomjas hordának ábrázolja, amely azonban az első puskalövésre hanyatt-homlok menekül. Ugyanez az írói szemlélet formálta meg a „mladipan Bodza, egy inkarnátus pánszláv” karikaturisztikus arcképét. Bodza „olyan ember, ki azt, amit hallott, mind megtanulta, de meg nem értette”, „féltudós, az emberi nem legveszedelmesebb osztályából”, akiben „a nélkü-lőzés évei, a rongyos kis népnevelői lak Hétfalu egyik zugában, a sovány árpakenyér, a foltos kabát, mind ezen keserű fajneheztelés kínjait szaporíták.”¹⁷ S épp ezért, ebben a földhözragadt anyagi és szellemi nyomorúságban pánszláv fantazmagóriákkal, nagyhatalmi álmokkal vigasztalta magát.

De —, s ebben is kapcsolódik a Szomorú napok 48—49-hez és az önkényuralom éveihez — megszólal Jókai regényében az önbírálat hangja is. A magyar fél hibáiról is van elmarasztaló véleménye. Gondoljunk arra a levélre, amelyet a „csöszlak udvarán” összegyülekezett „sápadt, mogorva férfialakok” előtt felolvastak Bodza Tamás. Jókai nem hagy kétséget afelől, hogy költött leveléről van szó, Bodzáék hamisítványáról, de a Hétfalusy szájába adott szavak a földesúri önkény felett mondanak ítéletet: „Parasztjaink haragusznak ránk, mert rosszul bánunk velük... Mi sem gondoltunk soha népeink nevelésére. Felmőttek, megvénültek, a nyomorúságon kívül semmit sem ismertek életökben.”¹⁸ Ezek a megjegyzések —, noha Bodzáék fogalmazták —, összhangban vannak azokkal a leírásokkal, írói közlésekkel, amelyekben Jókai Hétfalu népének nyomorúságos életkörülményeit, az omladozó iskolát, a közműveltség elhanyagoltságát, a tanítók megalázott helyzetét stb. mutatja be. Azután amikor Jókai a Bodza Tamások magyar- és úrgyűlöletének forrásaira utalva — a maga pozsonyi diákélményeire is támaszkodva — szól a cifra ruhás, hetyke urafiakról, akik „önnemzetiségüket kérkedéssel vallák s az övét (ti. Bodzáét) gúnyképpen hányták szemére”, amikor leírja a reformkori Pozsonyt, „hol az ipar német, az uraság magyar. a szegénység szláv”, amikor Bodza „mindig háttérbe szorított nemzetisége sérelmei” ről tesz említést s azokról a keserű benyomásokról, amelyek „sohasem múltak el lelkéből”, sőt számuk csak szaporodott, mert Hétfalusy is „úgy bánt vele, ahogy legutolsó cselédjével” —, akkor vajon nem mutat-e rá Bodza ellenséges indulatainak, elvadulásának objektív okaira? S nincs-e abban elmarasztaló kritika is azzal a magyar társadalmi környezettel szemben, mely maga is közrejátszott Bodza szemléletének, érzésvilágának kialakításában, tehát felelős is azért? Ez is arra hívja fel a figyelmet, hogy Jókai regénye a 48—49-es magyar-szlovák ellentétek okait, forrásait keresi, és a tragikus szembenállásért mind a két oldalt felelőssé teszi, mintha azt mondaná; „lám, a véres konfliktusért mind a ketten hibásak vagytok, nézzetek magatokba, aztán fogjatok kezét.”

Ennek a kritikus-önkritikus vizsgálódásnak a háttérében bizonyos megértés, sőt

¹⁵ Nagy Miklós: Jókai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1968. 39.

¹⁶ Szomorú napok. 127

¹⁷ u.o.

¹⁸ Szomorú napok... 52

rokonszenv, közeledési szándék fedezhető fel, amely Jókai nemzetiség szemléletét általában is jellemzi ezekben az években.

A békés együttműködési készség fejeződik ki abban, hogy az író nemcsak elmarasztal, nemcsak lesújtó, komor s egyben satirikus képet fest a megtévesztett szlovák tömegekről és fantaszta vezéreikről, hanem programot is ad a felemelkedésre. Megjelöli az utat — az általa egyedül helyesnek vélt utat —, amelyen haladva a szlovák nép felküzdheti magát a jómódú, művelt népek soraiba. E program komolyságáról stílusának emelkedettsége, őszinteségéről a sorokból áradó melegség, békéltető szándékáról pedig az elismerő szavak tanúskodnak: „Nagy, dicső nemzetté lenni, világ színe elé emelkedni, helyet vívni ki a történetben: a magyarhoni szláv nép annyi természetes ésszel, műveltségi fogékonysággal bír, szorgalma, takarékosága bámulandó, népélete, dalai, dallamai tele költészettel, kedélye romlatlan, szíve jó; hogy ha tudósaik, jóakaróik, ahelyett, hogy értetlen, ábrándos geneológiákkal, olcsó nagyravágással kápráztatják szemeit, akarnák őt vezetni a műveltség, igaz tudomány, költészet, műipar mezején; és tennék azt nem a ragyogni vágyás ambíciójával, hanem azzal a hangyaszorgalommal, mely nem restelli a bölcsességet az ábécé betűin és a kincske-resést a filléreken kezdeni, és ezt a szent kötelességet vennék át a fiak az apáktól ivadékról ivadékra, akkor építenének igazi várakat népük számára; a többi kártyavár, légvár, délibáb országa”.¹⁹ S ugyanez praktikusabban, a hétköznapiok nyelvén: „Bizonyára Bodza Tamás uram is okosabban cselekvék vala, ha a rábízott hiveket egy kis írásra, olvasásra, nép- és földismeretre, természettanra és gyümölcsoltásra oktatgatja, mint hogy összeül a falutorkaival a kocsmában”.²⁰

Így egészül ki a Szomorú napok irányzatossága a pánszlávellenességen, a magyar nemesi nacionalizmus önkritikáján túl a szlovákok (és a nemzetiségek) számára adott programmal, annak hangsúlyozásával, hogy nem a romantikus álmok, a szeparatizmus útján kell járni. A helyes út: a józan, munkás élet és a műveltség emelése, a pozitív népi tulajdonságok, a tehetség kibontakoztatása.

Ez a program különböző megfogalmazásban ismételten visszatér majd Jókainál a következő évtizedekben a nemzetiségi kérdést érintő írásokban.

Nemcsak időben esik egybe (1856), de tárgyában és tendenciájában is rokon az előbbi regénnyel A régi jó táblabírák. Ha amannak fő tanulsága a boldogulás járható útját megmutató program a szlovákok (és a nemzetiségek) számára, ennek irányzatosságában a többsikúság érvényesül, A nemesi vármegye humanizmusának idealizált rajzával közvetett módon a Bach-rendszer bürokratikus közigazgatását utasítja el az író; Krénffy úzelmeinek bemutatásával az idegen, gyarmatosító kapitalizmus ellen szítja a közhangulatot; legfőképpen azonban a középnemesség által vezetett nemzeti egység és összefogás gondolatát kívánja hangsúlyozni.

A regény központi problémája az 1846-os burgonyavész következtében előállított éhínség, a szlovák nép nyomora. Ezzel összefüggésben mutatja be Jókai Krénffyt, aki részben előidézője, főként pedig lelkiismeretlen vámszedője a nép nyomorúságának; a Brenóczyakat, a néptől idegen arisztokratákat, akiket a birtokuk környékén zajló tragédia hidegen hagy, kapcsolatukat a tájhoz csak a Krénffytól várt haszonbér összege jelzi; végül Fenyéryt, Lippait, a táblabírákat s a velük tartó megyei közép-

¹⁹ i. m. 129.

²⁰ Belo Klein—Tessnoskalský szlovák író Jókai születésének 100. évfordulóján terjedelmes tanulmányban foglalkozott Jókaival, egyebek közt a Szomorú napok c. művével is. (Slovenské Pohľady. 1925). „Nem sok örömrünk telik benne”-írja a regényről. Fő kifogása, hogy Jókai, a „félrevezetett nép lázadását összefüggésbe hozza a szlovák nemzeti mozgalommal”. A Bodza Tamás által viselt vasgyűrű három betűjét Tessnoskalský Ud Slovenskej Striezlivosti-nak olvassa (striezlivosť=jó-zanság), tehát antialkoholista jelvénynek tartja, nem pedig — mint Jókai — valamely titkos pánszláv szervezet jelképének.

nemeseket, akik szembeszállnak a nyomort hozó idegen tőkével, védelmére kelnek az éhező szlovákságnak, s még vagyoniuk, társadalmi rangjuk kockáztatásával is biztosítják a szükséges segítséget. Háromféle magatartásforma bontakozik ki előttünk a regényben, mind a háromnak a jellemző vonásai a szlovák jobbágyság súlyos helyzetére vonatkoztatva válnak szemléltethetővé. Erkölcsi és politikai tekintetben a pozitív példa a Fenyéryéké. Az ő példájukban testesül meg a regény mondanivalója, tettek, a szlovák nép szenvedését enyhítő akciójuk fejezi ki a mű irányzatát, sugalmazza az író eszméit.

Fenyéryék tettének két oldala, kettős jelentése van. A nemzet egyik osztályának, a középnemességnek a képviselőiként kezet nyújtanak a bajban sínylő másik osztálynak, a jobbágyságnak s vele szövetségbe harcolnak a közös ellenféllel. E harcban övék a vezető szerep, de a győzelemhez a másik osztály közreműködésére is szükség van. Magatartásuknak ez az oldala a középnemzeti vezetéssel megteremtendő nemzeti egység szükségességét hangsúlyozza.

De van Fenyéryék magatartásának egy sajátos vonása s ebből következően egy speciális, a nemzetiségi politikához kapcsolódó cszmei kisugárzása is. Jókai regénye nem jobbágyságot vonultat fel általában. Az éhínséggel küzdő nép szlovák nemzetiségű. Szelíd, jó lelkű emberek, tisztelettudók, szorgalmasak, vallásosak, asszonyaik babonások, jellemvonásaik azonosak a Jókai más műveiben szereplő szlovákokéval. Fenyéryék ennek a szlovák népnek nyújtanak segítséget s ebben a segítségnyújtásban, a táblabírák és a bajba jutott szlovákság szövetségében Jókai a magyar—szlovák (nemzetiségi) egymásra utaltság jelentőségét hangsúlyozza. Középnemzeti (magyar) vezetéssel természetesen, az író szemléletének megfelelően. Így A régi jó táblabírák tendenciája szorosan kapcsolódik a Szomorú napokéhoz: mind a kettő a magyar—szlovák (nemzetiségi) viszony rendezését sürgeti. Ilyen értelemben még nagyobb hangsúly esik arra a körülményre, hogy A régi jó táblabírákat Jókai „a maga korához szóló irányregénynek tervezte”.²¹

A szakirodalom joggal bírálja Jókai regényét „az egységfrontillúzió idilljének hamissága” miatt, mert „a parasztság nyomorát... nem a hűbéri állapotok, hanem kizárólag a gyarmatosító kapitalizmus következményének mondja,” hogy regényében „olyan kérdést igyekszik már a reformkorban megoldottnak feltüntetni, melyet 48 sem oldott meg”.²² Illúziós volta még inkább kitűnik, ha nemzetiségi szempontból szemléljük. Mert Jókai szerint nemcsak a hűbéri állapotok kapnak felmentést, hanem a magyar birtokos nemesség sem felelős a hatalma alá vetett *szlovák* jobbágyság elcsesettségéért. Jókai tehát a feudalizmust nemcsak társadalmi, hanem nemzeti szempontból is felmenti a felelősség alól. Másrészt Krénffy személyében sem csak a tőkést, hanem az idegent, a vagyonszerzés céljából betolakodó külföldi vállalkozót is a vádlottak padjára ülteti. Ha nem lehet a reformkorban megoldottnak feltüntetni az érdekellentétet a birtokos nemesség és a jobbágyság között, még kevésbé lehet idillien ábrázolni a magyar uralkodó osztályok és a nemzetiségek egymáshoz való viszonyát, hiszen ezt nemcsak hogy nem oldotta meg 48, hanem még inkább összekuszálta. 1846-ban, tehát a regény cselekményének idején, Fenyéryéknek a Jókai által bemutatott magatartása mind társadalmi mind nemzetiségi szempontból a való helyzet meghamisítását jelenti. Jókai regénye hamisan, illuzórikusan mutatja be azt, hogy a reformkorban milyen volt nemesség és jobbágyság, magyarság és szlovákság viszonya. A reformkori valóság rajzaként tehát nem fogadható el.

Megérteni, az író szemléletéhez közelebb kerülni s álláspontját — ha fenntartá-

²¹ Nagy Miklós: Jókai... 162.

²² Sötér István: Romantika és realizmus...411.

sokkal is — elfogadni csak az önkényuralom felől közelítve lehet. Mert akkor, az 50-es évek közepén nemcsak a nemzeti egység eszméje fejezett ki törénelmileg indokolt igényt az elnyomó Bach-rendszerrel szemben, hanem a magyarság és a nemzetségek szétzilálódott kapcsolatának rendezése is. Hogy ez mennyire objektív társadalmi igény volt, meggyőzően bizonyítják a nemzetségek részéről ekkor tapasztalható kezdeményezések is. Jókai regénye ezt az általános óhaját és közeledési szándékot fejezi ki — 46-ba visszavetítve. Illúziós voltában is korának reális szükségletét, valódi tendenciáit ábrázolja.

De hogy magyar—szlovák (nemzetiségi) viszonylatban Jókai nemcsak a középnemesség feladataira mutat rá ekkor, hanem általánosabb, össznemzeti szempontokból is sugalmazza az ország népeinek közeledését, arra *Az egyhuszasos lány c.*, ugyancsak az 50-es évek közepén keletkezett elbeszélése hívja fel figyelmünket. Az elbeszélés is a 46-os felvidéki éhínségből meríti tárgyát. A történet egy öreg pesti uzsorás hopponmaradását adja elő anekdotikus modorban, de a háttérben felvonultatja az író az éhhalállal küzdő szlovák anyákat, akik a pesti piacon „eladják” gyermekeiket — éppúgy, mint A régi jó táblabírákban —, hogy így mentsék meg legalább azok életét. (Mikula Palyáné 8 éves leánya is így kerül Romosz uramhoz „zálogba”). Jókai rokonszenve a szlovákok iránt itt is meleg, elismerő szavakban jut kifejezésre, mint a Szomorú napokban. A nyomorba jutott szlovákok felé kinyújtott segítő kéz azonban itt nem a középnemességé, hanem a pesti polgárságé. A piacon bevásárló asszonyságok veszik magukhoz — jobbára cselédnek persze — az „eladásra” kínált szlovák gyerekeket.

Az önkényuralom első éveinek nyomasztó légköre tartózkodásra, sőt hallgatásra kényszerítette Jókaiában a publicistát. Politikai felfogását ezért irányregényeiben, a művészi ábrázolás áttételeivel fejezte ki. Az évtized második felében azonban az elnyomás enyhülése, az osztrák birodalom elmélyülő válsága s az ezt kísérő politikai megélénkülés kedvezőbb feltételeket teremtett Jókai számára is a szabadabb véleménynyilvánításra. Ezzel függ össze növekvő aktivizálódása, újságírói tevékenységének fellendülése, szorgos közreműködése a Vasárnapi Újság, a Magyar Sajtó szerkesztésében, majd saját lapjainak megindítása is.

Politikai gondolkodásának középpontjában ekkor a magyar közvéleményt is foglalkoztató két probléma állott: a magyarság helyének, szerepének tisztázása a szabadságharc bukása után kialakult helyzetben és a nemzetségekhez való viszony, a modus vivendi megnyugtató rendezése. Vezető elve a két, egymással szorosan kapcsolódó kérdésben ugyanaz volt most is, mint 49 tavaszán, amikor — a magyarság történelmi jogait és az ország területi integritását szigorúan védelmezve — a nem magyar népekkel szemben a nagylelkűség, az engedékenységet politikáját követelte. Ezért válaszolt oly maró gúnnyal „valami jámbor francia tudós” röpiratára, amely azt állította, hogy „a Tiszától a Prutig egy nagy román nemzet lakja a földet, mely most is diácul beszél, s jelvénnyül... most is a S. P. Q. R.-t használja s annál fogva éppen alkalmas volna a pánszláv és philhellén törekvések közepette hatalmas választó fal lenni.”²³ Jókai élesen utasítja vissza a történelmi Magyarország egységét támadó elképzelést. Szavai arról tanúskodnak, hogy belügynek tekinti az itt lakó népek közti vitás kérdések tisztázását, s illetéktelennek tart minden külső beavatkozást: „Valjon a franciák mit szólnának hozzá, ha egy pár vármegyéjüket Spanyolország-nak ajándékoznák? Ők is római utódok.” Ugyanakkor az ő véleményét is kifejezte a szerző neve nélkül közölt egyik erdélyi levél, amely azt hangoztatja, hogy „a magyar nemzetnek elől kell

²³ Magyar Sajtó. 1857. június 16. Közli: Cikkék és beszédek IV. 410—11.

menni a béke és engesztelődés zászlajával,... méltányolni a többi nemzetiségnek igazságos törekvéseit s nekik testvéri jobbot nyújtani.”²⁴

A „béke és engesztelődés” útjának egyengetésében azok jártak az élen, akik a közös hazában élő népek kultúrájának kölcsönös megismertetésén fáradoztak. Ez a folyamat már az 50-es évek elején megindult Pákh Albert lapjában, a Szépirodalmi Lapokban, az évtized alatt egyre növekedett a műfordítások, ismertetések száma a magyar és a nemzetiségi sajtóban.²⁵ Az irodalomra, az írástudókra fontos feladatok vártak.

Ez az egyre szélesebb köröket megmozgató felismerés Jókait is szólásra készítette. „Az irodalom hivatása az igazságot terjeszteni”, hangoztatta pályája kezdetén, s ehhez az elvhez ragaszkodva írta irányregényeit az önkényuralom éveiben. Meggyőződése volt, hogy az irodalom, amely „annyit tehet minden életkérdés eldöntése körül”, most az 50-es évek vége felé is hasznos missziót teljesíthet a megoldásra érett „életkérdés”, az ország népeinek kibékülése ügyében. Elképzeléseit, álláspontját terjedelmes tanulmányban ismertette, amelyet a Magyar Sajtóban hozott nyilvánosságra A magyar irodalom missziója címmel.²⁶

A hat folytatásban közölt tanulmány Jókai publicisztikájának talán legjellemzőbb darabja. Ha egyéb műveit nem ismernénk, csupán ennek az írásnak az alapján is megjelölhetnénk politikai és társadalomszemléletének, valamint a magyarság és a nemzetiségek kapcsolatáról vallott nézeteinek legfontosabb elemeit. Olyan elemeket, amelyek nemcsak e tanulmány megírásának idején voltak jelen gondolkodásában, hanem egész írói pályáján végigkísérhetők. Mert benne van ebben a tanulmányban Jókai felvilágosult nemesi liberalizmusának minden lényeges vonása: a magyarság európai rangjának és a soknemzetiségű országban betöltendő vezető szerepének igénye, annak a történelmi hivatásnak a hangoztatása, mely szerint feladatunk „egyik kezünket megmozdítani a nálunknál magasabban állók felé, hogy magunkat felemeljük, a másikat pedig az alantabb állóknak nyújtani, hogy azokat emeljük magunkhoz;” benne van az irodalom, a tudomány társadalomformáló hatalmának, az emberi haladás előbbre vitelében játszott szerepének hirdetése, amely Jókai idealista felfogásában a polgári értelmiség kötelessége s egyben kiváltsága. Végül a tanulmány gondolatmenetének ismételtén visszatérő mozzanata a nemzeti elfogultság, a türelmetlenség és gyűlölködés elutasítása.

Amikor Jókai a magyar irodalom missziójáról beszél, a fogalmat nem szűkíti le a szépirodalomra, hanem a szó legáltalánosabb értelmezése szerint ide sorol minden olyan munkát, amely alkalmas arra, hogy az írott szó segítségével hű tájékoztatást adjon a kívülállóknak a hazai oktatásügy, a tudomány, a közegészségügy, az ipar stb. területéről, a magyar történelmi múlt, a különböző művészetek köréből. Ilyen értelemben sürgeti a jól szervezett, tervszerű tájékoztatás megindítását, hármas célkitűzéssel. Az egyik: a magyar kultúra európai rangjának meg- és elismertetése; a másik: a nemzeti egység erősítése, a nemzeti összetartozás tudatának ápolása a magyarság körében, tekintet nélkül osztályokra, vallásra, foglalkozásra, vagy lakóhelyre. A tájékoztatás megszervezésének harmadik, az előzőeknél nem kevésbé fontos célja a nemzetiségek, különösen azok értelmiségének megnyerése, a tágabban értelmezett nemzeti egység (tulajdonképpen „a politikai nemzet”) összekovácsolódása érdekében. Jókai szavaival: „Hivatása a magyar irodalomnak végbevinni azt a nagy munkát, amit sem fegyverünk, sem diplomáink nem tudott befejezni: a velünk egy hússá, de nem egy léleké vált nemzetiségek meghódítását. Nem azt a hódítást értem itt, amit a ha-

²⁴ Erdélyi levelek. Cikkék és beszédek V. 530.—

²⁵ Kemény G. Gábor: A szomszéd népekkel való... 381.

²⁶ A magyar irodalom missziója. Cikkék és beszédek. IV. 421—35.

talmasabb erőszak a gyengébb fölött gyakorol, hanem azt a lelki egybeolvadását az értelmiségnek, melynek közös útján találkozva, egymást buzdítva, elismerve, ami nekünk szent, másnál is megbecsülve, az erősebbnek fitymálását, mit velünk éreztetnek, nem fizetve vissza a nálunknál kisebbeken; elérjük azt a nagy diadalt, melyben mindenik fél nyert és egyik sem veszített."

A tanulmány megírására az ösztönzést az a felismerés adta, hogy a magyarság és a nemzetiségek között elérkezett „a kedélyek szent kibékülésének” az ideje. Ennek érdekében kívánta mozgósítani az akkor már országos tekintélynek örvendő Jókai a toll munkásait. Szavait az író társadalmi-politikai felelősségének tudata hatja át. Ez készteti arra, hogy szigorú bírálatban foglalja össze a közelmúlt testvérharcának tanulságait mind a két fél számára: „A szláv litterátorok azzal vesztegették idejüket, hogy bizonyították a magyar szavak szláv eredetét, mi pedig azzal feleltünk vissza, hogy tudomást sem vettünk róluk, politikai szenvedők diktálták a napi sajtónak aesthetikai nézeteit szemközt állított litteraturai mozgalmak irányában s az intelligens osztály, a tudományos emberek, a műsák avatottjai, ahelyett, hogy azon űrt, melyet a fajok különböző nyelve támaszt közöttük, iparkodtak volna kiegyenlíteni, még átjárhatlanabbá tévők s csináltak olyan emberekből, akik egy föld kenyerét eszik, halálos ellenségeket, holott kezükben lett volna az eszköz azokból jó barátokat csinálni.” A szellem emberei úgy tehetik jóvá az elkövetett súlyos hibát, ha vállalják a közvetítést, a kölcsönös tájékoztatást, amelyből mind a két fél számára csak előnyök származhatnak. „Mi baj támadhatna reánk abból, ha felmutatnók, hogy ime a lengyel, a szerb, az oláh, cseh stb. fajok minő szellemi életet élnek?, mint haladnak ipar és gazdaság terén? költőik miről énekelnek? Abban áll-e a mi nagyságunk, ha azokat kicsinyeknek hisszük? Kell-e a mi honszerelmünk erősítésére a mások gyűlölete? Nem fognak-e akkor is előszeretettel fordulni felénk s azzal a pénzzel fizetni nekünk, mellyel mi öneik? Nem fogja-e az irodalom a kedélyek harca helyett előidézhetni a kedélyek szent kibékülését?”

Nem ünnepélyes nyilatkozatról, valamiféle kortesfogásról volt szó, hanem arról, hogy Jókai a kezdeményező első lépés megtételére mozgósítsa a magyar irodalmi közvéleményt. Ezt bizonyítja, hogy cikke megjelenése előtt tárgyalásokat folytatott a kérdésben jártas barátaival, ismerőseivel, s azok egyetértésével született meg az elhatározás, hogy rendszeresen közölnek ismertetéseket a körülöttünk élő népek kultúrájáról. A terv megvalósításában nemcsak a Magyar Sajtó vett részt. Jókai felhívásának széles visszhangjáról, célkitűzésének helyesléséről tanúskodnak Ács Károly, Kondor Lajos, Zilahy Károly és mások cikkei, ill. műfordításai a szomszédos népek irodalmából.²⁷

Alig valamivel több, mint egy év telt el a „kedélyek szent kibékülését” sürgető cikksorozat megjelenése óta, mikor Jókai elindult második erdélyi útjára. Mi készítette az utazásra, „mellvérzése” s a gyógyulás vágya, a Hátszegi báróról fennmaradt mendemondák összegyűjtése, Erdély történetéhez vonzódoó romantikus szemlélete vagy pedig a nemzetiségi kérdés időszerűsége?²⁸ Bizonyára mindegyiknek volt motiváló szerepe az elhatározásban. De az is bizonyos, hogy az erdélyi út szerves folytatása s gyakorlati megvalósulása azoknak az elveknek, amelyeket az előbb tárgyalt tanulmányban az író megfogalmazott. Az utazás során „a magyar—román megbékélés gondolata foglalkoztatta”²⁹ Benyomásait, élményeit, kísérőitől vett értesüléseit mind a megbékélés kilátásainak a szempontjából mérlegelte. Fürkésző szemmel vette szám-

²⁷ Kemény G. Gábor: A szomszéd népekkel való... 419—33.

²⁸ Dr. Kristóf György: Jókai napjai Erdélyben. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.T. CLUJ—Kolozsvár 1925. 83.

²⁹ Cikk és beszédek V. 528—530.

ba a szomorú emlékeket, mindazt, ami még a múltat idézi, a kormos romokat, a hosszú sírdombot, mely alatt a tizenhárom Bárdy fekszik, a mócok fekete tekintetét, kik közt az áthaladó utazónak „egy jónapot sem köszön senki”, s a kőhalmot, mely Vasvári és társainak porait takarja. De legfőképpen azt vizsgálta, mi újat hozott a szomorú napok óta eltelt tíz év, érlelődnek-e a feltételek a románoknál is a kiengesztelődésre. Kedvező tapasztalatai arról győzték meg, hogy a gyűlölet elszállt a szívekből, az emberek „most már hozzá vannak szokva emlékeikhez” s a volt ellenségek „egymásnak köszönnek”; a megszólított román pap magyarul válaszol, a mérges vízű forrásra román fiatalok figyelmeztetik a magyarokat stb. Mindebből arra következtet, hogy „nem a magyarok, hanem az urak ellen volt az oláh lázadás emelve”. Az úti jegyzetekben többször említett Jancu sorsa is a megváltozott időket példázza, amikor már semmivé lettek a véres múlt nagyságai s csak a levonandó tanulságokra figyelmeztetnek.

Útjának tapasztalatait így foglalja össze: „Az oláh nép közszellemében nem ellensége semmiféle szomszédjának, legkevésbé a magyarnak; az oláh köznép engedelmes, munkás, kevéssel megelégedő, könnyen barátkozó, ami rossz, ami félelmes benne: ez a közműveltség elhanyagolása.”³⁰ Ez utóbbi állítás alátámasztásául megdöbentő adatokat idéz Zaránd megye 1846. évi statisztikájából, mely szerint a megye akkori 51 ezer román lakosának csak egyetlen iskolája volt (az egész megyében is csak 6 iskola működött), s az írástudó románok száma mindössze 503 volt. Ezekkel az adatokkal is megerősítve látja azt a már korábban kialakult meggyőződését, hogy a nemzetiségek kulturális elmaradottságuk miatt válhatnak a magyarellenés politika eszközeivé (l. Szomorú napok). Viszont a közműveltség emelése fokozatosan közelebb hozza őket a magyarsághoz. „Ahány fokot halad a művelődésben, annyi lépést közelít a magyarsághoz” — mondja a román népről a More patrio-ban. Ezért nem tartja megengedhetőnek a nemzetiségek körében az önálló politikai szervezkedést, s helyette művelődésük előmozdítását szorgalmazza. Második erdélyi útjának a végző tanulsága: „Százezer ábécé és kathekizmus kellene ennek a népnek, meg egy pár száz becsületes iskolamester, nem pedig politikai vezércikkek és pártszónokok és akkor lesz belőle derék, becsületes életrevaló nép, mely minden szomszédjával barátságos egyetértésben fog megférni.”³¹ Ezek a gondolatok — majdnem szó szerint — hamarosan újra jelentkeznek majd Rubán Tódor és Satrakovics Gerzson beszélgetésében, a magyar—román összefogást hirdető Szegény gazdagokban.

Az 1860-ban megjelent Szegény gazdagok az író nemzetiségszemléletéről vázolt eddigi képet nem gazdagítja újabb vonásokkal. De a hazai románsághoz fűződő kapcsolatairól, érdeklődésének, rokonszenvének elmélyüléséről sokoldalúan árulkodik. Mindebben jelentős szerepe van azoknak a kedvező élményeknek, amelyeket Jókai 58-as utazása során szerzett. A regény egyszerű román alakjai, elsősorban Juon Tare és Anica, a körülöttük kibontakozó táj festői rajza, Rubán Tódor, akiben Jókai a maga nemzeti-értelmiségi ideálját alkotta meg, mind arról tanúskodik, hogy az írónak nemcsak regénytéma, nemcsak politikai probléma a román nép ügye, hanem szíve melegevel is vonzódik hozzá, az őszinte baráti érdeklődés és a segítőszándék is vezeti tollát. A hegylakó, pásztorkodó román nép hétköznapijai, szokásai, ruházata, gondolkodásmódja, babonás hiedelmei külön is fölkeltek Jókai kíváncsiságát, s regényében mindazt felhasználja, amit korábban olvasmányaiából, utazásán pedig közvetlen tapasztalatból merített. Ahogy élénk varázsolja a „hírhedt oláh szépség”, Anica alakját, s leírja színekben pompázó öltözetét, vagy a Geina ormán rendezett

³⁰ More patrio. Cikkék és beszédek V. 162.

³¹ u. o. 163.

„leányvásár” népviseletben felvonuló fiataljait, abban az írói megjelenítő erő mellett a szemlélődő-gyönyörködő kedvtelés is megnyilvánul. Az író vonzódásának figyelemre méltó jele a szociális részvétel is, amelyet a román szegénység iránt érez. Henriette jótékonykodásában, Rubán Tódor fájdalmas vallomásában — amikor Hátszegit vádolva az anyagi és szellemi nyomorba taszított népről beszél — az írói meghatódottság, az együttérzés is jelen van. Ezért is tudta — nemcsak a romantikus szemlélet hatása alatt! — oly sok nemes jellemvonással, szép emberséggel megrajzolni Juon Tare alakját.

A Szegény gazdagok szemlélete sok tekintetben rokon A régi jó táblabírákéval. A nép elmaradottságának, szegénységének okát Jókai itt sem a hűbéri rendszer viszonyaiban keresi. Hátszegi báró ellen Rubán Tódornak nem azért vannak kifogásai, mert az feudális főúr, hanem azért, mert rossz ura népének. „Mit tehetett volna szegény népéért ennyi erő, ennyi gazdagság mellett! — kiált fel Rubán Tódor —, És mit tett ellene? Én azt mondom uram, hogy ha Hátszegi egy tized részét azon kincseknek, mit a nép megrontására elpazarolt, annak boldogságára fordította volna: Erdélyben kellene keresni a paradicsomot”. A régi jó táblabírákban az idegen tőkés a bajok fő forrása. Itt Krénffy helyébe Hátszegit és a többi, fajtájától elidegenedett román „milliomost” állítja Jókai, akik „szeretnek kérkedni vele, hogy ők románok, de csak a magyar urakkal szemközt, de azért gyermekeiket franciául neveltetik, de azért falvaikban össze hagyják omlani az iskolákat, s tudományos intézeteiket tengődni engedik.” A lényeg mind a két regényben a sínylődő (román és szlovák) nép magára hagyotottsága tottossága, kiszolgáltatottsága, s ezzel kapcsolatban annak hangsúlyozása, hogy segítséget a bajokkal küzdő nép csak a magyarságtól, a nemesi vármegye képviselőitől kaphat. Tehát itt is a nemzetiségek és a haladó gondolkodású liberális nemesség egymásra utaltságáról, összefogásáról, Jókai osztályának a nemzetiségekre is kiterjesztett vezető szerepéről, nemzeti hivatásáról van szó. Hiszen a román főúr, Hátszegi báró „valóságos kiskirálya a környéknek”, „sem a kormányzék, sem a magyar dinaszták vele nem bírtak”, de Vámhidy és Juon, — együtt az őket támogató megyei urakkal és az egyszerű román emberekkel — képes volt megszabadítani a népet az ördögi ellenségtől. Erős Juon is — fogadásból, — többször öltre ment Hátszegivel, de egyedül nem bírta legyőzni. Csak a Vámhidyval kötött szövetség hozta meg a győzelmet. Az 50-es évek folyamán megérlelődött nemzeti-nemzetiségi összefogás gondolatát sugalmazza-népszerűsíti Jókai a reformkorban játszódó regényben, mint azt tette a Táblabírákban is.

A magyar irodalom missiója c. tanulmányban Jókai ismételten hangsúlyozza a nemzetek „értelmes osztályai”-nak, az „intelligenciának” a szerepét, mely arra van hivatva, hogy az irodalom segítségével „testvérekké tegye ismét a népeket”. Eddig áttekintett nemzetiségi tárgyú műveiben az értelmiséget csak Bodza Tamás (és részeges kollegája) képviselte a Szomorú napokban. Bodza azonban talán jobb sorsra érdemes, de eltorzult szemléletű figura, a pánszláv álmok megszállottja, s éppen az ellenkezőjét teszi annak, amit Jókai a közeledést munkáló értelmiségiektől vár. Épp ezért kell felfigyelnünk Rubán Tódorra, aki az írónak első pozitív alakja a hazai népek intelligenciája köréből. Nem kétséges, hogy az 58-as erdélyi utazás élményeiből született. „Oláh pap magyarul felel, magyarság terjed” —, jegyzi noteszába Jókai utazás közben, s a notesz következő lapján ismét: „Oláh pópá magyarul felel”³² És amikor a More patrio-ban részletesen beszámol erről az élményéről, hozzáfűzi helyeslő megjegyzését: „Így is kell annak lenni, a velünk lakó román nép szemmel látja, szívvel érzi, hogy sem messze, sem közel nem talál oly nemes rokonságot, mint a magyart.”³³ A „tisztá

³² Följegyzések I. 230—31.

³³ Cikkék és beszédek' V. 137.

irodalmi nyelven” magyarul válaszoló román pap áll előttünk Rubán Tódor alakjában. Jellemvonásaiban Jókai Bodza Tamás ellenpárját mutatja be. Asztaloslegényként indult, a maga emberségéből külföldi egyetemeken tette le a doktori vizsgát, hogy népét „a művelt népfajokkal egy sorba” segítse felemelni. Nincsenek fantaszta álmai, mint Bodza Tamásnak, nem kívánja, hogy „megforduljanak... a viszonyok”. Tehát elutasítja az elszakadási törekvéseket, hű polgára a közös magyar hazának, elfogadja a területi integritás elvét, s népét a magyarsággal való egyetértésben akarja nevelni. Szilárd meggyőződése — Jókai programjának megfelelően —, hogy az erdélyi román nép felemelkedésének egyetlen útja a műveltség elterjesztése: „Csak egy iskolamestert minden faluba, csak százezer ábécét, semmi mást; amely nép csak megkezdte a műveltséget, az önkényt halad azután előre.” Ez megszünteti a szegénységet, megvéd attól, hogy a népet hamis jelszavakkal gyilkos kalandokba, testvéri vérontásba sodorják; tehát ez a hazai románság boldogulásának és a magyar—román megbékélésnek is az egyetlen eszköze.

Jókai a maga gondolatait, az ideális nemzetiségi értelmiségről kialakított felfogását mondhatja el Rubán Tódorral. „Beolvasztó szándékot” valóban „nem érezhetünk ki” e gondolatmenetből³⁴, de a „százezer ábécét, semmi mást” jelszószerű tömörségébe Jókainak az a felfogása van belesűrítve, hogy a nemzetiségi törekvéseknek a közműveltség és a jólét emelésére kell irányulniuk, tehát az állampolgári jogok sikján kell mozogniuk. A nemzeti egyenjogúságot folyó politikai harcnak pedig nincs jogosultsága. Vagyis a magyar hegemonia, az „egy nemzet” koncepciója, ha burkoltan is, de itt is jelen van. Erről árulkodik a noteszlapon olvasható — már idézett — „magyarság terjed” kifejezés is. A hangsúly azonban Jókai mondanivalójának nem erre az oldalára esik. Regényének — a nemzetiségi kérdés szempontjából — legnagyobb értéke a román nép iránti őszinte érdeklődés, a mély együttérzés, a testvéri összefogás szükségességének hangoztatása.

Erre annál is inkább szükség volt, mert a 60-as fordulón mind a magyar, mind pedig a nemzetiségi közéletben megélenkül politikai tevékenység nemcsak a kapcsolatok rendezésére irányuló szándékot állította előtérbe, hanem újból felszínre hozta a véleménykülönbségeket is. Ekkor alakulnak ki mind a két oldalon azok az álláspontok, amelyeknek az összeegyeztetésére a dualizmus egész fennállása alatt nem kerülhetett sor, s amelyek végül is antagonisztikus ellentété mélyítették a magyar uralkodó osztályok és a nemzetiségek kapcsolatát. A különböző nemzetiségi tanácskozások részletekben eltérő, de lényegében azonos határozatai 1861-ben a nemzeti egyenjogúság elismerését követelték, szemben az Eötvös, Deák és Jókai által képviselt állásponttal, mely az egy történelmi nemzet elve alapján csak az állampolgári jogegyenlőséget ismerte el.³⁵ A nemzetiségi kérdés a megoldási szándék azonosságával, de a megközelítés merőben ellentétes változatában került a 61-es országgyűlés elé.

Jókai — eddigi elveihez, nemesi liberalizmusához híven — az országgyűlésen is osztályának felfogását képviselte. De a határozati párt küldötteként messzemenő engedékenységet, megértést és tapintatot hirdetett az ország népeivel szemben. Felszólalása világosan mutatja szemléletének mindkét oldalát. A nemzeti egyenjogúságról egy szót sem ejt, annál nagylelkűbb az állampolgári jogok biztosításában: „A magyar nemzet a vele együtt élő nemzetiségeket a legszabadelvűbb bőkezűséggel kívánja részesíteni mindazon áldásaiban az alkotmányos szabadságnak, amelyet saját maga élvezni óhajt és ahol viszályok forognak fenn köztünk, inkább akar nemesen engedé-

³⁴ Nagy Miklós: Jókai. 192.

³⁵ Kemény G. Gábor: A magyar nemzetiségi kérdés története I. Budapest 1946. Gergely R. R.—T. kiadása. 69.

keny, mint hatalmaskodó lenni és mindenesetre be akarja bizonyítani, hogy a közelmúlt keserű napok alatt e tárgyban is tanult valamit.”³⁶ Ennek bebizonyítására azonban ebben az időben már nem volt elegendő, amit Jókai ígért. A „keserű napok” tanulságait ekkor már csak azok tették magukévá, akik — mint Kossuth, vagy a hazai politikusok közül Mocsáry Lajos — a nemzeti jogok elismerésében látták a nemzeti-ségi kérdés megoldását. De Jókai útja, politikai gondolkodásának iránya nem az ilyen megoldás felé tartott.

Ennek ellenére még hosszú ideig — a fúzió körüli évekig — a pozitívumok vannak túlsúlyban nemzetiségpolitikai megnyilatkozásaiban. Mert pártjának irányvonalát követi ugyan, de a humanizmus, az egyetértésre törekvés, a liberalizmus eszményeihez való becsületes, őszinte ragaszkodás jellemzi magatartását. Ezért és csak ilyen értelemben helytálló az a megállapítás, hogy a Thököly Sabbász tiszteletére rendezett újvidéki emlékünnepeken, 1861. augusztusában mondott beszéde „a nemzeti-ségek közötti megértés, egymás iránti kölcsönös megbecsülés mesteri tolmácsolója.”³⁷ Mert egyébként újvidéki szereplése sem mutatja őt már olyan politikusnak, aki a hazai népek együttműködésének leghaladóbb formáját képviseli.

Ha a megírandó művéhez anyagot, élményt gyűjtő író és a román nép hangulatát tanulmányozó politikus még együtt jelentkezett Jókaiiban az erdélyi úton, az újvidéki kiránduláson — noha az Akadémia küldötteként — már mint politikus vesz részt. A Vasárnapi Újságban közölt beszámolója és fennmaradt beszédvázlata az erőviszonyokat latolgató, szavainak súlyát és hatását gondosan mérlegelő, megfontolt politikusra vallanak, A fogadtatás, a beszélgetések alapján tanulmányozza a politikai irányzatokat, s igyekszik megtalálni azt a bázist, amelyre magyar részről támaszkodni lehet. Úgy látja, a hazai szerbek két pártot alkotnak, az egyik a nacionalistáké, a másik a „hazafipárt”, „mely magát a magyar alkotmány alatt, a megyei autonomia mellett mindig boldognak érzi, ... mely a mienk volt és lesz, mely bizik bennünk és szeret.”³⁸ Amelyik tehát nem követel nemzeti egyenjogúságot, megelégszik a magyar alkotmány biztosította állampolgári jogokkal. Idetartozik Jókai illúziós felfogása szerint „a testvérm nemzetek nagy része, különösen köznépe és birtokos értelmisége”. Felköszöntő beszéde is ehhez a párthoz szól elsősorban, de cikke tanúsága szerint reméli, hogy „bárha később is, de mindenki meg fog hozzánk térni”. A beszéd jó példa arra, hogy Jókait politikai pályafutásán mennyire segítette írói tehetsége. (Egészen addig, míg politikai szereplésével írói népszerűségét is kockára nem tette). S arra is, miért éppen őt bízták meg Tiszáék gyakran egy-egy népszerűtlen téma parlamenti előadásával.³⁹ A képes beszéd nyelven — az anya-gyermekek, haza-népek, már akkor sem túlságosan új hasonlatot alkalmazva — valóban „mesteri” módon fejt ki már ismert nemzetiségpolitikai felfogását. Természetesen itt is a művelődést jelöli ki a nemzeti-ségi tevékenység fő területéül, mint a Szomorú napok-ban és a Szegény gazdagokban. Új elemként jelentkezik szemléletében — A magyar irodalom missiójában emlegett, a kölcsönös megismerésen alapuló „lelki egybeolvadás” tovább fejlesztéseként — a verseny gondolata, a haza népeinek nemes vetélkedése a közműveltség terén: „Itt lehet hódítani elnyomás nélkül, alkotni és nem rombolni mellette, itt lehet külön nagy és együtt még nagyobb minden, a hazában lakó nemzetség.” Igaz, szép gondolat, amely majd sokszor visszatér még Jókai beszédeiben, cikkeiben. Idők múltával azonban

³⁶ Jókai Mór Politikai beszédei I. Budapest, Franklin Társulat Nyomdája. 16—17.

³⁷ Följegyzések I. 743.

³⁸ Vasárnapi Újság. 1861. szeptember 8.

³⁹ Nemzetiségi oldalon is jól tudták ezt. Belo Klein—Tesnoskalský írja már említett tanulmányában: (Jókai) „ékeszszólásával nagy szolgálatot tett pártjának. Ha valamilyen népszerűtlen kérdést kellett megtárgyalni, mindig Jókai mögé rejtőztek.”

egyre nyilvánvalóbbá lesz megtévesztő volta. Amikor a nemzetiségek rájönnek, hogy a versenyben nincsenek biztosítva az egyenlő feltételek. Amikor az „elnyomás nélküli hódítás” helyébe az erőszak lép.

Az újvidéki látogatás tehát már a politikus Jókait állítja előtérbe. Ettől kezdve politikai-közeleti tevékenysége fokozódó aktivitást mutat. 1862. január 29-én a Magyar Sajtó Jókai, Tisza Kálmán és elvbarátaik aláírásával nyílt levelet közöl, mely a „szabadelvű Magyarország” megteremtéséért küzdő politika elveit foglalja össze. Jókai szerzőségéről árulkodik az újvidéki beszédben alkalmazott hasonlat visszatérése. „Szabadelvű Magyarország! E szóban ki van mondva az, hogy Magyarország minden lakójának egyforma anyai szeretettel tartozik; —, de azonban minden lakója is egyforma fiúi szeretettel tartozik neki. Magyarország nem ismerhet keblén mostoha fiakat; de viszont fiai sem ismerhetnek kívülre édes anyákat.”

A nyílt levél megjelenésekor már készen állott Jókai nagy tanulmánya, a Politikai nemzetiség, amelyben részletesen kifejti a maga és pártja nézeteit a magyarság és a nemzetiségek kapcsolatáról, a nemzetiségi kérdés rendezéséről.⁴⁰ Közzétételével az volt a célja, hogy kimozdítsa a nemzetiségi kérdést arról a holtpontról, amelyre az a 61-es országgyűlés főszozlásával jutott. Elvi alapját tekintve a tanulmány nem tartalmaz semmi olyan lényeges új elemet, amely már korábban ne szerepelt volna Jókai gondolatai közt. Maga a „politikai nemzet” fogalom sem új s nem is Jókai használja először. Közvetlenül a tanulmány megírása előtt, a 61-es országgyűlés által kiküldött bizottság — Eötvös javaslatára, Deák Ferenc egyetértésével, a nemzetiségi képviselők tiltakozása ellenére — a nemzetiségi törvényjavaslat szövegében már „politikai tekintetben csakis egy nemzet”-ről, „az egységes és oszthatatlan magyar nemzet”-ről beszél. Tehát nem eredeti, a kibontakozás új útjait kereső programról van szó, hanem összefoglalásról, a középnemesség többsége által vallott nézetek egységes koncepcióba szerkesztéséről. Újat és egyénit Jókai tanulmánya az érvelésben, a feladatok megoldási sorrendjében, a különböző javaslatokkal folytatott vitában mond.

Az ország népeinek együttműködését, a vitás kérdések rendezését Jókai csak a politikai nemzet fogalom elvi alapján tudja elképzelni. A különböző nyelvet beszélő népek egységes politikai nemzetté tömörítésében az érdekegységnek tulajdonít meghatározó szerepet. Szerinte az ország népeinek érdekegységén alapuló politika: történelmileg kialakult hagyomány, amely az ország lakosságát a múltban is egy politikai nemzetté kovácsolta. Akkor az érdekegység körébe tartozott a közös határok, a „közös hit”, a közös alkotmány védelme, amelyben minden népfaj nemessége részt vett, s ezért nemzetiségi különbség nélkül élvezte a nemesi kiváltságokat. Jókai erre a történelmi hagyományra támaszkodva határozza meg a „politikai nemzetiség” fogalmát: „Ugyanazon természeti határok, ugyanazon históriai múlt, ugyanazon érdekjövendő, egy közös alkotmány, egynemű intézmények által összeforrasztott bár különajkú népfajok szövetsége: az egy politikai nemzet”. Modern példaként Svájcot említi, ahol franciák, németek és olaszok alkotnak egy közös politikai nemzetet.

A meghatározásban a „különajkú népfajok szövetsége” olvasható, amely azonban ellentétben áll a politikai nemzet fogalom közkeletű — Jókaiék által is vallott — értelmezésével. A kifejezés ugyanis „szövetség”-ről szól, tehát a különböző népfajok egymás közti egyenjogúságára utal. Ennek pedig merőben ellentmond „a politikai magyar nemzet”, vagy ahogy más változatban írja Jókai: „a magyar nemzet mint politikai egység”, hiszen ez a közösség egyik tagjának, a magyarnak a hegemoniáját jelenti, tehát eleve nem szövetség, hanem az egyik nemzet uralma a többiek felett. Ezért megtévesztő Jókainál Svájc példája is, mert ott lehet ugyan szó politikai nem-

⁴⁰ Politikai nemzetiség. Magyar Sajtó. 1862. február 1, 2, 4, 7, 9, március 1, 13.

zetről a fenti értelemben, de az nem francia, (vagy olasz, vagy német) politikai nemzet, hanem svájci, nevében is kifejezve a három nép egyenjogúságát. Jókai gondolat-sora helyes premisszákból indul ki — épp ez benne a megtévesztő —, de következteté-seiben eltorzul. A múltra való hivatkozás pedig nyílt bevallása annak, hogy Jókai és osztálya, pártja a modern polgári Magyarország egyik legfontosabb politikai kér-désének megoldását a hűbéri viszonyok közt kialakult szemlélet, a „*natio hungarica*” alapján közelítették meg. Ez önmagában is felhívja a figyelmet szemléletük ellentmon-dásosságára.

Jókai okfejtése szerint a hűbériség századaiban hagyománnyá lett érdekegység a polgári fejlődés korszakában is fennáll, csak tartalma változott meg. Az 48-as vív-mányok alapján kialakuló „haladó viszonyok” új érdekeket teremtetek: a nemzeti művelődés és a közös jólét igényét. Az új viszonyok között ez a két érdek kovácsolja össze politikai magyar nemzetté az ország népeit. A két érdek részletezéséből egy modern, polgárosult ország képe bontakozik ki: „Tehát legelső vonalban vasutak, kereskedelmi telepek, szabadkikötők, tartományi bankok, gazdasági egyletek a jobb-létre törekvő nemzetiségeknek az állam pártfogása mellett”... „Azután a nemzeti nyelv művelődésére ható mindennemű intézmények az iskolákon kezdve a cultus ügyein át, egész a színházakig és magasabb tudományos intézetekig minden önerejű nemzetiség számára szintén az állam kezdeményezése és protectiója mellett: mely elv természetesen vonja maga után azt, hogy egy hazai kiművelt nyelv sem lehet kire-keszthető a közigazgatás és államélet működéseiből.”

„Az állam kezdeményezése és protectiója”, — ami mind a „két érdek” ismerteté-sénél szerepel — valójában a magyarság, pontosabban a középnemesség kezdemé-nyezését és protekcióját jelenti, mert ennek vezetésében látja Jókai a biztosítékot a cél elérésére, a polgári Magyarország megteremtésére. A vezető szerepet múltbeli érdemekkel (védelmezés, segítés, áldozatvállalás) indokolja, továbbá az államalkotó képességgel, államigazgatási jártassággal: az országnak konszolidációra van szüksége, „a consolidatio eleme pedig a magyar”. Mindez természetesen következik a „törté-nelmi jog” elvéből, és félreérthetetlenül utal a nemzetiségek alárendelt helyzetére.

Mégis, amikor a polgári fejlődést szem előtt tartva a 60-as évek Magyarországa számára a korszerű műveltségben és a közjólét emelésében jelöli meg a célt, helyesen jár el Jókai. Abban is igaza van, hogy a gazdasági és a kulturális fejlődés egyaránt ér-dekében áll a magyarságnak és a nemzetiségeknek. Ezeket nevezi reális igényeknek, olyanoknak, amelyek kielégíthetők úgy, hogy közben megőrizzük az ország területi integritását és a szabadelvű intézményeket is. Felfogásának nacionalista és osztály-korlátai abban mutatkoznak meg, hogy a nemzetiségek minden más igényét — a nemzeti egyenjogúság követelését is — irreálisnak minősíti, amelyben már nem az érde-kegység, ellenkezőleg: az érdekellentét fejeződik ki a magyarság és a nem magyar népek között, mert ez már az ország területi épségét veszélyezteti. A nemzetiségeknek azt a követelését, amelyet már 48-ban is határozottan megfogalmaztak s azóta sem szün-tek meg hangoztatni, hogy a magyarral egyenlő jogú nemzeteknek ismerjék el őket, Jókai eleve elutasította. Egész tanulmánya, amelyben pedig az igények realitását hang-súlyozza, egy alapvető realitás tagadására épül, annak a történelmi ténynek a tagadá-sára, hogy a hazai népek a társadalmi fejlődés objektív folyamatában a polgári nem-zetté válás fokára emelkedtek. Politikai és nemzetiségpolitikai felfogásának és poli-tikusi pályafutásának illúziós jellege itt gyökerezik. Mert elismerni azt, hogy a nemzeti kisebbségekben is kifejlődött a polgári nacionalizmus, „a fajbecsülés”, „a ragasz-kodás a speciális nemzeti önérdékhez”, sőt azt is, hogy ez „újabbban történetünk ténye-zői között mindig jelentékenyebb helyet kezd elfoglalni”, de ugyanakkor azt állítani, hogy ez nem politikai természetű, „hanem tisztán humanitási kérdés” és csak akkor

ölt politikai jelleget — mint a tanulmány megírása idején is —, amikor „a magyar nemzet mint politikai egység valami alkotmányos küzdelemben van bonyolódva,” — csak illúziós, naiv szemlélet alapján lehet. Mert az író szubjektív szándékának őszinteségét, becsületességét nem vonhatjuk kétségbe. Épp ezért csak politikai ábrándnak minősíthető az a megalapozatlan állítás is, amely feltételezi, hogy a nemzeti egyenjogúság megtagadása nem lehet akadály a békés együttműködésnek, hiszen a megegyezést akarja „a testvérm nemzetek birtokos és polgári osztálya”. „a valódi intelligencia, a régi nemesség s a felszabadult jobbágy”, vagyis a nemzetiségek túlnyomó többsége. Csak „a tudatlan és semidoctus proletariátus, az olcsó demagógia” ingadozik. Ezt akkor írja le Jókai, amikor a nemzetiségek kongresszuson, népgyűlésen s vezetőik megnyilatkozásaiban határozottan követelik nemzeti jogaik elismerését s az általuk lakott terület önálló közigazgatását az ország területi egységének megőrzése mellett.

Amennyire merev és elutasító a nemzeti egyenjogúság kérdésében, annyira engedékenynek bizonyul a nyelvhasználat ügyében. Célja nyilvánvalóan a kedélyek megnyugtatósa, hiszen a politikai magyar nemzet koncepciója a nemzetiségek szemében a magyarosítást jelentette. Az államigazgatási nyelvvel kapcsolatban tanúsított liberalizmusa tehát a tanulmányban lefektetett elvek és megoldási módok elfogadását volt hivatva megkönnyíteni. Ezt szolgálja a magyarosítás vádjának ismételt visszautasítása is. Ezért hangoztatja, hogy az érdekegység alapján nyugvó állam minden polgára „teljes önérzettel vallhatja magát annak, aminek született”. Vagy más megfogalmazásban: „Én annyira büszke vagyok magyar nemzetemre, hogy szégyenleném, ha intézményeink között egy volna olyan, melyre azt mondhatnák: ez erőszakkal emelte a magyart túlsúlyra.” A régi törvényhatósági gyakorlatra hivatkozva a községi és a megyei életben lehetségesnek tartja „minden idioma” szabad használatát. Az országgyűlésben a több nyelvűséget gyakorlati szempontból nem tartja előnyösnek. Leginkább a nemzetiségek látnak kárát, mert szónokaikat kevesen értenék, s így azok elverszítenék a „votum consultativumot”. A magyarul nem tudó nemzetiségi képviselők számára valamilyen közvetítő nyelvet javasol, de nem mondja meg, hogy melyiket. Majd akkor, ha „helye és ideje” lesz.

Jókai sohasem volt — s még kevésbé lesz később — ilyen szabadelvű és engedékeny a nyelvi kérdésben, mint most. Ennél többet a nyelvhasználat terén a nemzetiségek sem kívántak. Taktikai megfontolás vezette?

Mert a taktikázástól sem mentes a Politikai nemzetiség c. tanulmány. Jókai tisztában van azzal, hogy az ország irányítását megszerezni akaró középnemesség mindaddig nem haladhat a siker reményével célja felé, amíg a hazai nemzetiségekkel és Béccsel egy időben, egyszerre kell harcolni hegemóniájának biztosításáért (a nemzetiségek felett), s jogainak elismertetéséért (Béccsel szemben). A 48—49-es események szomorú tapasztalatai figyelmeztettek erre. Az ellenfelekkel tehát külön-külön kell egyezségekre jutni. S itt a sorrend bölcs megválasztásának nagy a jelentősége. Ezért veszi oly gondosan számba a különböző politikai irányzatok, a hazai, a bécsi és a külföldi sajtó elképzeléseit, ötleteit, rendezési terveit a nemzetiségi kérdés megoldására. Valamennyit elutasítja azzal az indoklással, hogy „alkotmányos kérdéseket csak alkotmányos úton lehet elintézni”. Előbb tehát Béccsel kell dűlőre jutni, s az alkotmányos élet visszaállítását után majd a magyar országgyűlésre hárul ez a feladat: „Midőn tehetségünk lesz e kérdést kiegyenlíteni, módszerünk is lesz hozzá”. Vagyis meg kell várni, míg Béccsel szemben helyreállnak Magyarország alkotmányos jogai, s akkor a magyar törvényhozás — mint belpolitikai kérdést — rendezheti majd a nemzeti kisebbségek ügyét az ország területi integritásának megóvása mellett. Véget kell tehát vetni a Béccsel szemben folyó „alkotmányos küzdelemnek” s ennek megtörténte után a már al-

kormányos jogaiba visszahelyezett magyarság „tisztán humanitási kérdésként” kezelheti s oldhatja meg saját hatáskörében a nemzetiségek ügyét az erő és a hatalom birtokában. Nem Jókai és pártja politikájának a helyességét bizonyítja, hogy végül is a gyakorlatban ez a taktika érvényesült.

Ha a Politikai nemzetiség-ben a magyarság és a más ajkú népek viszonyát s ennek kilátásait mérlegelte Jókai, következő cikkében a másik nagy kérdéssel bírkózik: Magyarország helyét és szerepét vizsgálja az alkotmányosan rendezendő birodalom keretében, különös tekintettel annak külpolitikájára. A két téma a 60-as évek elején a magyar politika központi problémáját képezte, s hogy Jókai mind a kettőben vállalkozott véleményének kifejtésére, ez nemcsak a Tisza körül vitt szerepére utal, hanem a politika iránti szenvedélyére, elmélyült érdeklődésére is ezekben az években.

Három folytatásban közölt cikke: A birodalom alkotmányos rendezése magyar felfogás szerint⁴¹ voltaképpen vitairat, amelyben egy, a bécsi körökben jól tájékozott, — Jókai szerint „inspirált nézeteket” hirdető — szerző konzervatív szellemű röpiratával polemizál. Elutasítja azt az elképzelést, mely a birodalom egységének visszaállítása után alkotmányos rendszert ígér ugyan, de folytatni kívánja Ausztria hagyományos külpolitikáját. Ez ugyanis Magyarországra azt a kötelezettséget róná, hogy „a Keletet kell védenünk az újkori eszmék ellen”, „a délszlávok törekvéseinek ellenállni, a török birodalmat fenntartani, Oroszország haladását meggátolni.” Az ilyen birodalmi külpolitika a magyarságnak a csendőr szerepét száná, Jókai szavai-val: „a magyarnak missziója mindenütt, ahol szabadság és nemzeti kifejlődés után törekszenek, mint határozott ellenség lépni föl”. S hozzáteszi: „Szomorú küldetést szánt szerző nemzetünknek”, hiszen ez nem más, mint „bellum unius contra omnes.”

A téma természetéből adódik, hogy a cikk több vonatkozásban érinti a hazai népek problémáját is. Ezért Jókai nemzetiségpolitikai szemléletének tanulmányozása szempontjából sem érdektelen. Amikor Jókai nem vállalja a magyarságnak szánt „szomorú küldetést”, s elutasítja a harcot „az újkori eszmék” ellen, helyesen foglal állást, haladó szemléletről tcsz tanúságot. Nemcsak elvileg, de „önérdekből” sem ért egyet azzal, hogy „kardot kössünk a fenyegető új eszmék”, — a szomszédos népek függetlenségi mozgalmai, szabadságtörekvései — ellen, mert e mozgalmak sikere — véleménye szerint — kedvezően befolyásolhatja a hazai nemzetiségpolitikát: „Engedjük és legyünk rajta, hogy minden nemzet, hazánk fiaival nyelvben rokon, találhassa meg saját történelmi határai között hazáját s akkor nem fogja a mienket aláásni.”. Az itt idézett mondat utolsó szavai azonban arra figyelmeztetnek, hogy az „új eszmék” megítélésében Jókai következtelen. Mert amit jogosnak ismert el a nemzeti szabadságért küzdő balkáni népeknél, azt megtagadja az ugyanazon „új eszméktől” ösztönzött hazai népektől. Pedig az igazi nemzeti „önérdek” ennek elismerésében rejlett.

„Kossuth projectumát” is — az „új eszmék”-kel valóban számot vető, a nemzeti egyenjogúságon alapuló tervet — ezért utasítja a „rémképek”, „a mesék országába”, — együtt említve azt a „román és pánszláv rajongók” álmaival, a „mythicus új térképekkel”. Ez az az időpont, amikor Kossuth Jókai pártjával, a határozati párttal közölte hogy „utaink elválnak, politikánk meg nem egyezik”. Nem is egyezhetett, hiszen Jókaiék „Kossuth projectumá”-ban az ország felosztásának a veszélyét látták, az ő legfőbb törekvésük pedig a területi integritás — valójában nacionalista osztályuralmuk — biztosítása volt, amelyet a „történelmi jog”, az erőfölény, („egy kis román vagy szerb szomszédal szemben”), a magasabb műveltségi szint („mert előbbre haladtunk,

⁴¹ A birodalom alkotmányos rendezése magyar felfogás szerint. Magyar Sajító. 1862. szeptember 11, 12, 16.

mint ők”) alapján vélték elérni, vagyis nem demokratikus rendezés útján, hanem a magyar felsőbbrendűség illúziójától vezetettve.

A felsőbbrendűség nézőpontjából szemléli most Jókai a pánszlávizmus veszélyét is, amikor — a szláv népek földrajzi és nyelvi megosztottságára, az orosz—lenygel ellentétekre is utalva — a cári abszolutizmus és a magyarországi liberalizmus közötti különbséget hangsúlyozza: „Nekünk a szláv hódító elem irányában éppen a szláv szabadelvű elem legtermészetesebb szövetségünk „....., mely Kárpataink alját lakja”.

Cseppet sem meglepő, hogy a Kossuth irányvonalától véglegesen eltávolodó, a szomszédos népekkel ugyan békét hirdető, de a magyar nemesi hegemoniát a felsőbbrendűség illúziójára építő Jókai nem mulasztja el, hogy a Habsburg-dinasztia iránti loyaltásáról is tanúságot tegyen. Cikkében csak az „osztrák kormány hagyományos politikáját” utasítja el, de ez —, mint hangsúlyozza — nem azonos magával a dinasztíával. S ebben következetes. Politikai koncepciója — szellemében és célkitűzéseiben is — beillik a „birodalom” kereteibe. Már cikkének címe is az általa kifejtett „magyar felfogás” és a birodalom érdekazonosságára utal és 67 felé mutat.

Az 50-es évek második felében és a 60-as évek elején írott nagy cikkek minden lényegest elmondtak Jókai ez idő tájt vallott nemzetiségpolitikai felfogásáról. Amikor a Tisza vezetése alá került határozati párt tömegbefolyásának növelése céljából Jókai 1863 januárjában megindította hosszú életű és nagy tekintélyre emelkedő lapját, A Hon-t, és szerkesztői programját vázolván leírta: „hazánk nemzetiségeivel kölcsönös egyetértés, országunk nagyságának fenntartása mellett”, az ország közvéleménye — a nemzetiségeket is ideértve — tisztában lehetett azzal, hogy ez az általános fogalmazó mondat konkrétan a politikai magyar nemzet eszmét, s a történelmi határok között a magyarság hegemoniáját jelenti. „Kölcsönös egyetértésről” csak ezen az alapon lehetett szó. Aki nem fogadta el, az a haza ellenségének számított.

Új lapjának olvasóközönségét is ennek a felfogásnak igyekezett megnyerni. Már az első számokban cikksorozatot íratott egyik munkatársával a pánszlávizmusról,⁴² és szerkesztői megjegyzéssel is felhívta az olvasók figyelmét a „sok tárgyismerettel és higgadt érveléssel” készített írásra, amely veszélyes pánszlávizmusnak minősít minden olyan törekvést, amely kívül esik az előbbi értelemben felfogott „kölcsönös egyetértés” körén.

Azon belül azonban Jókai valóban őszintén törekszik a megegyezésre, a testvéri együttműködésre a nemzetiségekkel, az általános jólét és a közműveltség emelése, a közös haza felvirágoztatása érdekében.

A kiegészítés előestéjén cikkei, beszédei olyan politikusnak mutatják, aki hisz is abban, amit hirdet, s a napi politika kérdéseiben elvszerű következetességgel nyilvánít véleményt. Ebben a szellemben emel szót az Egy jómadár című „vígjáték” ellen annak nemzetiségellenes tendenciája miatt. Mert „azt az elvet állítani fel, hogy valaki csak azért, mert szláv eredetű, csaló, hálátlan és áruló, mégis el nem nézhető tapintatlanság. A mai kor jelszava egyetértés, kölcsönös támogatás a nemzetiségek között, s aki ez ellen ír, az összhangot rontja, sőt kever a bor közé”.⁴³ Nagy elismeréssel nyilatkozik a Pesten tanuló szerb fiatalok hangversenyén hallott szerb népdalok szépségéről, hirdeti, hogy „a nemzeti nyelv, költészet, szellemi haladás kultuszát” másoknál is tisztelni kell, s kíváncsún tartja, hogy „a nemzeti féltékenységek szomorú versengését” azzal is segítsük eltüntetni, hogy „társas életünkben keressük fel egy-

⁴² Majláth Béla: Szláv mozgalom és pánszláv törekvés Magyarországon. A Hon. 1863. január 10, 12, 13, 19, 21,

⁴³ Hétköznapi fecsegések. A Hon. 1864. január 13.

mást”⁴⁴ Követeli a választások tisztaságát s a törvényesség betartását a nemzetiségi területeken, s hirdeti, hogy a nemzetiségeket nem „legyőzni”, hanem, „magunk és alkotmányunk számára megnyerni” kell, s hogy az erdélyi románokat a két országot összekötő „aranyhíddá” kell átváltoztatni, nem pedig elválasztó „tengerre”.⁴⁵ Ezt pedig az állampolgári jogok egyenlő biztosításával akarta elérni a „minden ajkú nemzetiség komplexumaként” felfogott politikai nemzet keretében. Az 1866-évi választásfelirati vitában azért sürgette a nemzeti kormány megalakítását, mert csak ez teszi lehetővé a hazai, a nemzeti ipar, kereskedelem, tudomány stb. fejlődését. Erre pedig azért van szükség, — mondotta —, hogy az ország népei — nemzetiségre való tekintet nélkül — testvériesen osztozkodni, boldogulni tudjanak.⁴⁶

III.

A 67-es kiegyezéssel megvalósult „a birodalom alkotmányos rendezése”, és pedig „magyar felfogás szerint”, mint ahogy azt Jókai az 1862-es cikksorozatában dhajtotta. Ha mindenben nem is értett egyet a Deák pártja és az osztrák uralkodó körök által megkötött paktummal, a lényeget tekintve mégis elérte célját; a magyar középneveltség hatalomhoz jutott s most már ennek birtokában, a magyar hegemonia biztosítása mellett foghatott hozzá a dualista állami berendezkedés kiépítéséhez, a nemzetiségekkel fennálló vitás kérdések lezárásához,

Jókai — fenntartásai, átmeneti ellenzéki sége mellett is — szilárd híve volt a kiegyezésnek. Az elsők között volt, akik az új hatalom megszilárdításának fontosságát hangoztatták, s ennek érdekében sürgették a kiegyezést ellenző, azzal elégedetlen magyar néptömegek és a nemzetiségek megnyerését 67 számára. Ezzel az új rendszer tömegbázisát kívánta szélesíteni.

Pár héttel a 67-es kormány megalakulása után lapjában több részes cikket írt a népnevelés fontosságáról. A közműveltség terjesztése, a néptömegek kulturális színvonalának emelése, a „százezer ábécé” — mint tudjuk — Jókai polgárosodási programjában, különösen annak nemzetiségi célkitűzései között fontos helyet foglal el. Ez az a terület, amelyre összpontosítani, korlátozni kívánja a nemzetiségi törekvéseket, hogy elvonja figyelmüket a nemzeti egyenjogúságért folyó harctól. Ezúttal azonban a népnevelést tágabban értelmezve nem az általános műveltség terjesztéséről beszél, hanem politikai szemlélet formálásáról, a nép körében a 67-es eszmék népszerűsítéséről, a kiegyezés rendszerének elfogadtatásáról. Erre utal, hogy Jókai bizonyos hibákra, konkrét jelenségekre hivatkozik, amelyek a népnevelés elhanyagoltságának következtében állottak elő: „Valljuk meg, hogy sok hiba azért történhetik meg nálunk, mert sok hiánya van magyar népünk nevelésügyének, még több a szláv nemzetiségű hazafiakénak, a román népnevelés pedig desolált ügy. Aki ezen fogna segíteni: az lenne igazán hazájának megszabadítója.” A cikksorozatból az is kiderül, mi az a nagy veszély, amelytől a hazát meg kell szabadítani. Jókai a népmozgalmaktól fél, a kiegyezéssel szemben megnyilvánuló indulatokat kívánja visszaszorítani. Ezért hangoztatja, hogy a népet nem szabad magára hagyni, mert akkor a „malom alatt” politizál, s a demagógia befolyása alá kerül. Világosan szól arról is, milyen módon képzei el a nép nevelését. Szerinte ez a képviselők, az ország vezetőinek kötelessége, sőt „magának a kormánynak van a legnagyobb kötelessége Magyarország népe irá-

⁴⁴ A szerb beszeda. A Hon. 1864. november 29.

⁴⁵ Jókai Mór Politikai beszédei I. 23.

⁴⁶ i. m. 34—35.

¹ A politika a malom alatt. A Hon. 1867. május 12.

nyában, ha annak politikai érzülete iránt biztos akar lenni.” Márpedig a 67-es ország kormánya, vezetői csak akkor lehetnek biztosak a nép „politikai érzülete iránt”, ha ez az érzület megegyezik az uralkodó osztályokéval, vagyis ha a népet megnyerték a kialakult rendszer számára. Cikkében Jókai erre buzdít, erre ad tanácsot.

A stabilizálást, az alkotmányos, békés fejlődést igyekszik elősegíteni személyes példaadással is. Politikai eszméinek terjesztése céljából részt vesz a pesti Demokrata Kör munkájában, amely — bár 67 ellenzékének volt a szervezete — korántsem volt olyan következetes a demokratikus elvek hirdetésében, mint a kormány betiltó intézkedését radikalizmusukkal kiváltó vidéki demokrata körök. A „malom alatti” politika ellensúlyozásának számdéka viszi a 68-ban szerveződő munkásmozgalom egyik kispolgári irányzatához, a Buda-Pesti Munkásegyletbe is, amelytől — más liberális politikussal együtt — tömegbefolyásuk növekedését remélték.²

Ez annál inkább szükségesnek látszott, mert az elégedetlenség a kormány intézkedéseivel szemben nemcsak a magyar néptömegek, hanem a nemzetiségek körében is olyan mértékben fokozódott, hogy véres összetűzésekre is sor került. A belső rend felborulásának veszélye Jókait arra készítette, hogy 1868 tavaszán Siklóson mondott választási beszédében — noha a kormánnyal ellenzékben levő párt képviselőjelöltje volt —, nyomatékosan és ismételten törvénytiszteletre, nyugalomra intse hallgatóit, és többször is kinyilvánítsa hűségét a dinasztia iránt, amelyben már ekkor az ország legerősebb támaszát látja. „Magyarország állami létének, egységének, örök fennmaradásának föltételét ismerem a trónban” — hangzik a későbbiekben még sokszor hallható hűségnyilatkozat. Az ellenzéki képviselőjelölt csak bevezetésül, szinte csak a forma, a látszat megőrzése céljából hivatkozik arra, hogy ő és pártja a 48-as alkotmány alapján áll, s enyhén bírálja a kormányzó pártot amiatt, hogy az a közös ügyekben engedményeket tett Bécsnek, ezért a „rossz törvényt” békés, alkotmányos úton ki kell javítani. Beszéde túlnyomó részében azonban a rendbontást, a 67-es politika ellenfeleit marasztalja el, vagyis a kiegyezéssel kialakult helyzetet védelmezi. Élesen bírálja a „békés, alkotmányos” fejlődés ellenségeit, a népámítókat, „akik vagyongözösséget hirdetnek”, a bukott Bach-hivatalnokokat, „akik most más vidékre költözve a nép megváltóinak adják ki magukat” és természetesen a „nemzetiségi izgatókat”. A legtöbb kifogása ez utóbbiak ellen van. Helyteleníti, hogy a nemzetiségek nem akarnak belenyugodni az új erőviszonyok által számukra meghatározott helyzetbe, vezetőik a „a magyar törvényeknek ellenszegülni bíztatják” őket, „Magyarország feldarabolásával kecsegtetik”, nemzeti egyenjogúságot, területi autonómiát követelnek maguknak. Mivel pedig ez ellentétben áll a Politikai nemzetiség-ben kifejtett elvekkel, s ellenkezik a magyar uralkodó osztályok igényei szerint — már 67-es alapon — előkészített nemzetiségi törvényjavaslat célkitűzéseivel, ezért a közös haza elleni támadásnak minősül. E mögött pedig — Jókai szerint — nem lehet más, mint „egy sötét alattomos kéz”, „egy nagy hatalomnak a keze, amely már egy nemzetet — testvérünket a szabadságban, a lengyelt — agyonfojtotta, s most utánunk nyújtja ki messze elérő ujjait.”³

Megint itt van tehát az a határvonal, ameddig Jókai liberalizmusa elmehet a nemzetiségekkel való együttműködésben. Mihelyt a követelések túlhaladnak a politikai nemzet fogalomkörén, megszűnik a nagylelkűség, a testvériség hangoztatása s helyét a türelmetlenség, a gyanakvás, az ellenségnek kijáró elutasítás foglalja el. Ilyenkor mindig feltűnik a pánszlávizmus s annak félelmes központja, a cári Oroszország is.

² Kemény G. Gábor: Fejezetek a függetlenségi baloldal és a korai munkásmozgalom kapcsolatai köréből. (1864—1874). Az I. Internacionálé és Magyarország. Szerkesztették Erényi Tibor és Kovács Endre. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1964. 419. és 429.

³ Jókai Mór beszéde Siklóson választóihoz. Igazmondó. 1868. április 26.

S hogy Jókai a szláv együttműködést, a hazai nemzetiségek orosz rokonszenvét nem annak reális súlya, valóságos politikai jelentősége szerint ítéli meg, hanem hangulatának változásai szerint, azt siklói beszédének és a hat évvel korábbi, „a birodalom alkotmányos rendezéséről” kifejtett álláspontjának szembesítése is bizonyítja. Akkori magabiztos, optimista felfogása Oroszország befolyásáról a hazai szláv nemzetiségekre merő ellentétben áll a „sötét alattomos kéz”-ről elhangzott siklói szavakkal.

Még egy mozzanatra fel kell figyelnünk a Siklóson mondott beszédben. Arra az egyelőre árnyalatnyi változásra, amely 67 után jelentkezik Jókai szemléletében s rejtetten már „a malom alatti” politika ellen írott cikkében is ott van. Ez pedig a hatalomnak a tudata. A politika a malom alatt c. írásában a hatalom birtokosait figyelmezteti, hogy ne engedjék kicsúszni kezükből a néphangulat irányítását. Mostani szavaiból pedig — melyekkel a 67-es rend ellenfeleit ítéli el —, az aggodalom mellett burkolt fenyegetés is kiérezhető. Amikor az ország különböző területein lezajlott zavargásokról s azoknak a hatóságok által történt megfékezéséről szól, azzal fejezi be: „Így tanulják meg a szörnyű tanulságot: a törvényt tisztelni kell”. Ebben is alkalmazkodik — s a későbbiekben egyre inkább — ahhoz a rendszerhez, amely gyakorlati politikájának legfontosabb kormányzati elvéül az erőszak alkalmazását tekinti.

Az előzmények ismeretében nemcsak természetesnek, de szükségesnek is kell tekintenünk azt, hogy az országgyűlésen az 1868. november 24-e és 29-e között napirenden szereplő nemzetiségi törvényjavaslat vitájában Jókai teljes egyetértéssel a Deák-féle módosított szöveget támogatta. Természetes, sőt szükségszerű, hiszen ennek elvi alapja, — „Magyarországban egy politikai nemzeti létezik, az egységes, oszthatatlan magyar nemzet, melynek a hon minden polgára, bármi nemzetiséghez tartozzék, egyenjogú tagja” — teljesen megegyezik azzal a gondolattal, amelyet Jókai a nemzetiségekről szóló nyilatkozataiban mindig is vezérelvként követett, s amelyet részletesen kifejtett s megindokolt Politikai nemzetiség c. tanulmányában. S hogy nemcsak Deák és Jókai egyező véleményéről, hanem szinte teljesen egységes osztályálláspontról van szó, arra világosan utalnak Jókai szavai az első napi vitáról adott tudósításban, amelyben napokkal a szavazás előtt, a várható felszólalások ismerete nélkül megjósolja a javaslat elfogadását: „.... Deák Ferenc saját pártjától eltérő új indítványt adott be, mely ha a Deák-párt független részéről oly bizonyosan fog pártoltatni, mint a baloldal nagy része által, úgy győzelme valószínű”.⁴ Azt is írhatta volna, hogy „győzelme biztos”, az erőviszonyok erre is alapot adtak. Hiszen olyan aktusról volt szó, amelyben az egyik fél az állam, s „az állami lét szüksége fölötté áll minden egyéb szükségnek” —, a másik fél pedig a nemzetiségek, amelyek kötelesek az államnak alárendelni érdekeit. Az egyenlőtlenséget, a szubordinációt Jókai világosan megfogalmazza, amikor — a nemzetiségek követelésére célozva — tételszerűen kimondja: „Országok követelhetnek egymástól alkut, szerződést, szövetséget, népek saját országuktól csak törvényt és igazságot.” Nép és ország ilyen különválasztásának, hierarchiájának a jelentősége akkor domborodik ki igazán, ha nem feledkezünk el arról, hogy „a törvényt és igazságot” osztó ország ez esetben azonos a hatalom birtokosával, Jókai osztályával, a magyar középnemességgel.

De Jókai politikai magatartását nemcsak általános nemzeti, pontosabban: annak feltüntetett osztályérdekek irányították — amelyekben, mint a nemzetiségi törvény is példázza, szorosan együtt tudott működni ellenzéki létére is a kormányzó Deák-párttal —, hanem szűkebb pártérdekek is. Amikor Tisza szervezetiesen elkülönítette pártját a szélsőbaltól és a közelgő választások győzelmi esélyeit latolgatva

⁴ Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I. Tankönyvkiadó, Budapest 1952. 124.

a „bihari pontok” meghirdetésétől politikai befolyásának növekedését remélte mind a jobb, mind pedig a baloldal ingadozó elemei körében, — ami az 1869-es választásokon be is következett —, Jókai hűségesen szolgálta vezérét, s tevékenységével igyekezett elősegíteni annak célkitűzéseit.

Pártjának érdekei, hatalmi aspirációi befolyásolták a nemzetiségekhez való viszonyát is. Számot vetett azzal, hogy a nemzetiségi törvény megszavazása —, amely a nemzetiségek vezetőinek éles tiltakozása, s közvetítő javaslataik merev elutasítása mellett ment végbe —, nagy nyugtalanságot s elkeseredést váltott ki az ország nem magyar népeinek körében. (Ezt ő a „nemzetiségi izgatónak” tulajdonította, akiket „vagy túlzott becsvágy vagy alantasabb kútforrású indokok” vezetnek). Ezért pártjának esélyeit, tömegbefolyása kilátásait ebből a szempontból is mérlegelte. Amikor megvonta az 1869-es választások mérlegét, arra a következtetésre jutott, hogy egyelőre „a magyar ellenzéknek igen jó okai vannak a nem magyar ajkú választókerületek nagy részében nem akarni fellépni.”⁵ Éspedig azért, mert ha fellép, „ki nem kerülheti a nemzetiségi exaltáltak, vagy az abszolutizmus reakcionáriusai szövetségét, azoknak pedig saját céljaik vannak.” Az esetleges szövetség tehát nem vinné előbbre a balközép politikáját. Jókai nem mond le egyszer s mindenkorra arról, hogy pártja a nemzetiségi szavazókkal is igyekezzék táborát szélesíteni s növelni győzelmi kilátásait, de erre csak akkor kerülhet sor, ha majd „egy szerencsésebb politika által” a nemzetiségeket megnyerték, a „reakcionáriusokat” pedig leverték. Ezt a szerepet Jókai a maga pártjának szánja.

Mert a kormány nemzetiségpolitikáját nem tartja szerencsésnek. „Visszatekin-
tés”-ében⁶ bírálja a kormányt amiatt, hogy szűklátókörű és pártpolitikai érdekeket érvényesít a nemzetiségekkel szemben: háttérbe szorít, képviselőséghez nem enged jutni jó hazafi s nyelvtestvéreik közt népszerű vezetőket csak azért, mert azok ellenzéki felfogásúak, másokat, akik pedig ellenségei voltak a magyarságnak, főlemel vagy ellenkezőleg: mártírrá tesz. „Éppen ez történik a tót felvidéken, ez Horvátországban s különösen Fiumében” —, folytatja a szemrehányásokat. „A kormány a népszerű, becsületes hazafiakat paralizálja, kik képesek volnának fajrokonait vezetni és a haza szívéhez vezetnék, s vagy pénzen vásárol vagy politikai úton vértanúsít másokat, kik neki álbarátjai, a népnek álprófétái s kik közül az előbbiek a népet éppen nem vezetik, az utóbbiak pedig elvezetik a haza szívétől”. Azt is szóvá teszi, hogy a magyar nyelvtérületen megbukott kormánypárti képviselőjelöltek az erdélyi román választókerületeken át jutnak be a képviselőházba. A nem magyar népek így válnak pártpolitikai érdekek eszközeivé. Végül is az előző év eredményeit mérlegelő Jókai arra a következtetésre jut, hogy: „Hazánk belpolitikájának nincs sürgetőbb és terhelőbb kérdése a nemzetiségi izgalmaknál.”

Bár ezeknek az izgalmaknak az előidézésében neki magának is szerepe volt, nem vonhatjuk kétségbe szándékának becsületességét, a felelős, szilárd elhatározást a nemzetiségek megnyerésére. Az 1869—70 -es fordulón több cikke, nyilatkozata és országgyűlési beszéde is tanúskodik arról, hogy Jókai személyi adottságai, igazgatószerepének, humanizmusa alapján alkalmas volt „egy szerencsésebb politika” megvalósítására a nemzetiségi kérdésben. S ez egyelőre pártja érdekeivel is egybeesett.

Ezért vállalja — pártja megbízásából — az elnöki tisztelet a pesti „Népkör”-ben, amelynek megnyitásán beszédet is mond, s abban vázolja a népkörök feladatait.⁷ Ezeket a köröket a balközép párt kezdeményezte azzal a céllal, hogy általuk gyökeret

⁵ Visszatekinés. A Hon. 1870. január 1.

⁶ A Hon 1870. január 4.

⁷ Jókai Mór beszéde, mellyel mint elnök a pesti „Népkört” december 19-én megnyitotta. Igazmondó. 1869. december 26.

ereszthessen a tágabb értelemben vett nép alsóbb rétegeiben is. Rendeltetésük tehát a párt tömegbázisának szélesítése, a „malom alatti” politika ellensúlyozása volt. Jókai megnyitó beszédéből egy nagyvonalú terv körvonalai bontakoznak ki, amely az egész országot behálózó népkörökben — mint a közvélemény fórumain — a demokratikus viták, a szabad eszmecsere, valami „össznépi” közeledés és barátkozás lehetőségeit ígéri. Jókai a népköröktől a liberalizmus eszméinek, a felvilágosult „korszellem”-nek az elterjedését várja, s külön kiemeli a vallási egyenlőség, valamint a nemzetiségi béke és egyetértés gondolatának az ápolását.

Láthatóan az utóbbit tartja fontosabbnak, ezért részletezőbben, hangsúlyosabban is foglalkozik vele. Szavai aggodalmat árulnak el a „gyászossá válható villongások” miatt. Érvei között — az eddigiekhez képest — újat nem találunk, még fordulatokban is ismétli korábbi önmagát. De a módszer, amelyet a kedélyek lecsillapítására javasol, — a vitatkozás, a szabad véleménycsere, az erőszak helyett a meggyződés, s mindennek érdekében a „népkörök” és a nemzetiségi csoportok, egyesületek közötti kapcsolatok létesítése — valóban „egy szerencsésebb politika” lehetőségeit villantotta fel. Benne azoknak a humánusabb, bizalmat keltőbb gesztusoknak az egyikét kell látnunk, amelyeknek Jókai a nemzetiségek körében hosszú ideig meglevő népszerűségét köszönhetette.

Ilyen nemes gesztus volt országgyűlési felszólalása is 1870. március 2-án, amikor a költségvetési vitában a következő indítványt terjesztette a ház elé: „Vegyen föl a vállás és közoktatási miniszter úr, a rendkívüli szükséglet rovatában, ezen cím alatt: tudományos hazai társulatok segélyezésére nyelvi és nemzetiségi különbség nélkül, a szükséghez és lehetőséghez mért összeget s fordítsa azt a tudományos társulatok működési terjedelme szerint a kitűzött célra.”⁸ A javaslatot a képviselőház többsége elvetette, de „a pesti Teréz- és Józsefváros tót nyelvű polgárainak” Jókainál tisztelgő küldöttsége⁹ a köszönő szavakban erkölcsi győzelemnek nyilvánította, amelyet „a testvéri magyar nemzet legjobbjai” arattak. Az elismerés annál is inkább megillette Jókait, mert nem pártjának megbízásából tette a javaslatot, hanem egyéni indíttatásból, a tudomány és a kultúra iránti szeretetből, abból a meggyőződésből, hogy „ha leküzdöttük a műveletlenséget, leküzdöttük a nemzetiségi kérdést is.” Az ötlet nem is tőle származott, Hodosiu román képviselő kért előbb az aradi román népművelési egyesület számára támogatást. Ezt a javaslatot Simonyi Ernő terjesztette ki minden tudományos „társulat”-ra „nyelv és fajkülönbség nélkül” s Jókai —, kinek nemzetiségpolitikai programjában régóta központi helyet foglalt el a nemzeti kisebbségek műveltségének emelése —, lelkesen csatlakozott a tervhez. Érvelése —, amelyben megvédi a már ekkor ellenséges tevékenységgel gyanúsított nemzetiségi egyesületeket, s bebizonyítja, hogy elsőrendű magyar nemzeti érdek a nemzetiségek kultúrájának fejlesztése, — s ugyanakkor határozati javaslatának elutasítása mutatja, mennyire föllötte állt akkor még azoknak, akikhez pártállása és osztályhelyzete alapján tartozott.

Nemes gondolkodásának, emberszeretetének szemléltetése céljából érdemes még idézni ebből az időből egy másik országgyűlési felszólalását is, amikor vitába száll azokkal, akik azért vonakodnak a 48-as rokkant honvédek számára javasolt segély megszavazásától, mert akkor a 48-ban ellenünk harcoló nemzeti ségi rokkantak is igényt tartanak a támogatásra. Jókai a „tábor és zászlókülönbség” nélküli segítség mellett van. Álláspontját így indokolja: „E dologban, ha magamra maradok is, nekem saját önálló véleményem van. Ha én hozzám egy ilyen alak jó, amelyet leírtam, és midőn elszántam magam, hogy mit Isten engedett tennem érte, megtegyem, akkor

⁸ Jókai Mór Politikai beszédei I. 135.

⁹ A Hon. 1870. március 12.

nekem azt mondja: de én nem a háromszínű zászló alatt küzdöttem: nem fogom visszatenni a tárcám a zsebembe, hanem azt mondom: sánta vagy, béna vagy, adósod vagyok.”¹⁰

De Jókai azt is világosan látta, hogy az ország belső nyugalmit nemcsak a nemzetiségi „izgatók” veszélyeztetik, és hogy a kedélyek lecsillapításához nem elegendők a nemes gesztusok, különösen akkor, ha azok nem találhatnak követőkre. Bírálata, amelyet a kormány helytelen nemzetiségi politikájáról mondott a 69-es év számadásában, arra vall, hogy a magyar fél oldalán is észrevette az izgalmakat kiváltó okokat, s tudta, hogy ezek ellen is fel kell venni a harcot. És bár nemesi nacionalizmusa a nemzeti érdekeket helyezte mindenek fölé, ezek védelmét, a nemzeti előrehaladást azonban csak becsületes úton, erkölcsi szempontból tiszta eszközökkel tartotta megvalósíthatónak. Ezért lépett fel minden olyan jelenség ellen, amelyben erőszakot, igazságtalanságot tapasztalt. A magyarság és a nemzetiségek békés együttélését csak úgy látta biztosíthatónak, ha a játékszabályokat a magyar fél sem sérti meg, s nem él vissza helyzetével.

Erre pedig a 70-es évektől kezdve egyre több példát mutatott a magyar politikai élet. Jókai ezért emeli fel szavát a magyarosító tendenciák ellen akkor is, ha nem közvetlenül nemzetiségi téma van napirenden, de a vita szólásra készíti. Ilyen alkalom volt a köztörvényhatóságok korszerűsítését célzó törvényjavaslat parlamenti vitája is, amelynek során Jókai élesen elítélte azt a tervet, hogy a legtöbb egyenes adót fizetők vagyonuknál fogva kapjanak helyet a városi és megyei vezető testületekben. Demokratizmus, igazságérzete tiltakozott az ellen, hogy „a gazdagság egyenjogú legyen az ésszel, a nép bizalmával, a becsületességgel, a hazafiúi érdemekkel.”¹¹ Leghevesebben azonban az ellen kelt ki, hogy a kormány a virilis szavazatokkal akarja biztosítani „a magyar nemzetiség fölényét a többi nemzetiségek fölött.” Az a Jókai, aki 49 tavaszán még jelszóként hirdette a nemzeti önzést, most, amikor már birtokon belül érezhette magát, szigorú határt szab az önzés érvényesülésének és elveti azokat az eszközöket, amelyek nem egyeztethetők össze erkölcsi felfogásával és komolyan vett szabadelvűségével. Szavaiból a meggyőződés biztonsága, az elveihez, eszményeihez szilárdan ragaszkodó ember hangja szól: „De ha valóban ez volna is a cél, hogy nemzetiségünket biztosítsuk, ily formán, ily áron nem vásárolnám meg. Én e cél után híven törekszem, dolgozom mellette, mint bárki más, de az ilyen eszközt szépen köszönöm, azt kezembe nem veszem. Én a közérkölc és a szabadelvűség rovására nemzetemet győzelemre jutni nem óhajtom. Ha Kossuth idejében harcoltunk a nemzetiségek ellen, harcoltunk karddal, golyóval, nem akarom, hogy most harcoljunk ellenük őket kijátszó törvényekkel: mert a törvénynek nem szabad csatát veszteni.” És az a Jókai, aki a nemzeti és a társadalmi érdekeket egymással szemben állóknak vélte, s a Petőfi közelében töltött márciusi napokat kivéve egész életében a nemzet érdekét állította előtérbe, most még egyszer fölemelkedik a nemzet-szabadság fogalompár együttes vállalásának szintjére. Megmutatja a nemzeti boldogulás helyes útját, amely nem a nemzetiségek elnyomásán, hanem a modern műveltség meghódításán át vezet. A magyarság történelmi hivatását pedig a szabadság, a társadalmi haladás szolgálatában jelöli meg. Érdemes szavait idéznünk, amelyeket a reformkori nagy romantikusok nemes pátosza tesz ünnepélyessé: „A magyar nemzetiségnek van elég tere a hódításra. Hódítsa meg saját magyar népünket az ipar, a közművelődés, tudományosság számára s jobban biztosítandja ez által lételetét, mint ha minden oláhot és tótót rávesz, hogy ezentúl magyarul mondja az áldást.” S a másik, az egyetemes ha-

¹⁰ Jókai Mór Politikai beszédei I. 143—144.

¹¹ Jókai Mór Politikai beszédei I. 152.

ladás szolgálatára serkentő felhívás: „A magyar nemzet lételének jogát kulturai és szabadságelharcos missziójában találja; ne cserélje ezt föl a retrográd haladás és néphódítás missziójával, mert akkor azután találkozni fog egy másik nemzet, amely ezt nálunknál jobban érti.”

A nemzeti önzés féken tartásának szükségességére nemcsak a hazai „néphódítás” veszélyei hívták fel a figyelmét. Az 1870. nyarán kitört francia-porosz háború hírei, a szabadjára engedett indulatok, a mindkét fél sajtóját előzőnlő uszító cikkek, az intézményesen felcsigázott kölcsönös gyűlölködés hatására írja le az aggodalommal teli szavakat: „S ha két művelt nép ilyen példát ad a bestiális gyűlöletből: mi lesz belőlünk, ha köztünk hagyjuk azt kitörni, kiket barbároknak szidnak?”¹². Jókai nagyon is tisztában volt azzal, hogy a szabadságharc óta eltelt húsz év — noha nem szűkölködött egyik oldalon sem a kultúra jószándékú munkásainak békéltető erőfeszítéseiben —, nem volt elegendő az ország népeinek testvéri összefogására. Sőt tapasztalnia kellett, hogy a kiegyezés óta a „néphódítás” vágya egyre inkább hatalmába keríti a magyar uralkodó osztályokat, a nemzetiségekben pedig — különösen a 68-as törvény óta — fokozódik az elkeseredés. Nem a háborúskodó nyugati országok vitájába akart beleszólni — amivel cikkének németországi kommentátorai gyanúsították —, hanem Magyarország sorsa nyugtalanította. „Nem is másnak, csak magunknak szólok” —, hangzanak figyelmeztető szavai, s mondanivalójának hazai célzatát újból hangsúlyozza a németországi visszhangra adott válaszbán: „Felszólalásomnak pedig tisztán speciális magyar politikai indokai voltak”, s ezek az indokok csak abban kapcsolódnak a nyugati eseményekhez, hogy mint a kolera s tifusz, „úgy ragad ránk a németiségi gyűlölet kórfogékonyága a német—francia példa után már is.”¹³

A nemzeti gyűlölet csinálók ellen c. cikkét többnyire csak a benne megfogalmazott javaslat, a „Magyarország minden ajkú költői, írói, lapszerkesztői” összefogására szóló felhívás miatt szokták emlegetni. Pedig elvi bevezetője hasznos támpontokat ad Jókai szemléletének, a túlzó nacionalizmusról, a népek közötti ellenségeskedésről vallott felfogásának tanulmányozásához.

Mindenek előtt szembetűnik az a helyes megfigyelése, hogy „a becsületes munka után élő polgároknak, földműveseknek”, tehát a dolgozó tömegeknek nem természete a nemzeti gyűlölködés. Jókai megfogalmazása szerint: „A Bábeltoronyról mondott hagyomány képtelen mese. Munka közben nem vesznek össze az emberek nyelvkülönbség miatt. A dolgozó ember megérti egymást. Nem a műhelyekben, nem az állványokon, nem a kaszálókon születik a nemzetiségi gyűlölet. Csinálva csinálják azt mindenütt.” Tehát nem természetes emberi érzésről van szó, hanem mesterségesen létrehozott, tudatosan felszított indulatokról valamely meghatározott cél szolgálatában. Nem is valamelyik társadalmi osztály érdekeihez kapcsolódik, hogy annak hatalmát erősítse, kiterjessze, vagy gazdasági törekvéseit szolgálja. Jókai szerint tehát a nemzeti gyűlölet, a túlzó nacionalizmus nem osztályjellegű, s természetesen történelmileg sem meghatározott, hanem tértől és időtől függetlenül egyéni, személyes ambíciók terméke és eszköze. Éppen ezért nem valamelyik osztály vagy csoport szervezi meg a „csinálást”, hanem egyes személyek, osztályhelyzetüktől függetlenül, egyéni érvényesülés, önző célok érdekében. Ezek szerint a sovinizmus Jókai szemében nem politikai fogalom, hanem morális, pontosabban immorális egyéni magatartást jelent, mely a jogos nemzeti büszkeség leple alatt önérdeteket szolgál. „Csinálói” a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből kerülnek ki. Ezek: a zsarnok uralkodó, aki népének vele szemben fölgülemlett bosszúját akarja a szomszédos országra irányítani; a tolvaj a

¹² A nemzeti gyűlölet csinálók ellen. A Hon. 1870. szeptember 2.

¹³ A Hon. 1870. szeptember 11.

szabad rablás lehetőségében reménykedik, mert hiszen az idegen nemzet vagyonát rabolni hazafiság; a hadvezéreknek alkalom az aratásra, „az ő búzájuk virágzik a nemzeti gyűlöletben”; a börzeüzérnek a „gyilkos szenvedély” a gyors meggazdagodást ígéri; „a pap hívei fanatizmusát építi fel a gyűlöletben, mit a szeretetben felépíteni nem tudott”; „a tanító tanítványokat, a lapszerkesztő előfizetőket fogdos vele”; a „főurak magas hivatalokat” remélnék, a „rongyos naplopó” pedig ép kabátot akar szerezni. És mindezek „a szennyes érdekek”... „a koronás főtől a lazzaroniig egy ligában egyesülnek.”

Mivel Jókai a jelenségek — a „ligák” — mögött nem látja a valóságos társadalmi erőket, — a porosz—francia háború igazi mozgató erőit sem ismerte fel, csak a kölcsönös vérengzést ítélte el, — az orvoslásra is idealista, utópisztikus, eszmeileg szép, de megvalósíthatatlan javaslata van: a különböző nemzetiségű írók, újságírók „ligája”, amelyről feltételezi, hogy képes lesz útját állni a nemzeti gyűlölködésnek Magyarországon. Nemcsak a történelmi tapasztalat cáfolta meg Jókainak az írói szó mindenható varázserejéről szőtt álmát. Az önmagában, elvileg is hibás, eleve kudarcra ítélt elgondolás volt. Az irodalom társadalmi szerepének romantikus túlbecsülésén alapult, azt olyan feladatok megoldására hitte képesnek, amelyeket csak a politika erőivel és eszközeivel lehet végrehajtani. Hogy őszintén hitt ebben az ábrándban, lelkes szavai mutatják: „Uraim! Pályatársaim! Magyarország minden ajkú költői, írói, lapszerkesztői; kössünk mi legalább egymás között egy hazafias ligát: szövetségét a becsületes embereknek, kik feladatul tűzték maguk elé, hogy meg fogják akadályozni minden tehetségükkel azt, hogy Magyarország oly irtó pusztítás színhelye legyen nyelvkülön testvérek között, mint aminő a mostani csaták tere; hogy minden tehetségünkkel oda működünk, hogy nyelvkülön népeinket egymás kölcsönös megbecsülésének áldásairól felvilágosítsuk...”

Még az 50-es évek végén — mint ezt A magyar irodalom missiója c. írása tanúsítja — nagyobb valóságérzéssel tekint az irodalom társadalmi szerepére. A kölcsönös tájékoztatás, egymás értékeinek, törekvéseinek, gondolkodásmódjának megismertetése az írott szó közvetítésével valóban reális elgondolás volt, s ilyen feladatkörben az irodalom betöltheti a „hid” szerepét, hatékonyan segítheti — aminthogy segítette is épp azokban az években, kezdeményezően megelőzve a politikát — a hazai népek közti feszültség feloldását, a készséget az együttműködésre. Mindez teljes összhangban állott az irányzatosság írói programjával, amelyet Jókai következetesen igyekezett megvalósítani az elnyomás éveiben a nemzeti egységet és a magyarság és a nemzetiségek egymásra utaltságát sugalmazó műveivel. Ehhez képest az írók „ligájának” ötlete — még a szó jelképes értelmezése szerint is — a valóságtól való elrugaszkodásra vall. Ellentétes érdekű, népük sorsával elkötelezett íróktól azt várni, hogy közös frontot alkotva állítsák meg azt a történelmi folyamatot, amely saját népük érdekeinek az irányában halad előre, s amelynek csak felszíni kísérő jelensége s egyben hajtóereje is a túlzott nemzeti öntudat s az elnyomókkal szemben táplált ellenérzés, s művekből építeni gátat olyan ár ellen, amely épp emelkedőben van s bőséges utánpótlásáról a magyar szemellenzős nemzetiségpolitika gondoskodik — naív ábránd, illúzió. Esmény, amelyért lelkesedni lehet, de gyakorlati eredményt várni tőle képtelenség. Egy nemesen gondolkodó és érző lélek kétségbeesésének terméke; csodavárás. A távolság, amely A magyar irodalom missiójának realitás igényét és A nemzeti gyűlölet csinálók ellen utópizmusát egymástól elválasztja, Jókai pánikhangulatát, kétségbeesését méri a francia-porosz eseményekkel előrevetített hazai jövőendő dermesztő víziójában.

Csak ebben az összefüggésben érthetjük meg Jókai cenzorkodását is Petőfi forradalom alatt írott nemzetiségellenes versei körül. Mert lehet őt elmarasztalni követ-

kezetlenségben, ingadozásban, megalkuvásban, de ha döntését a versek kihagyására az előbb vázolt lelkiállapotból és az azt kiváltó körülményekből vezetik le, nem tagadhatjuk meg tőle a szubjektív szándék igazát. Ha politikai „eszélyességgel” indokolni lehetett a Szomorú napok közlésének megszakítását, változott, de nem kevésbé kritikus helyzetben ugyanez a megfontolás döntött a versek sorsáról is. Mert Jókai érvei nem a forradalmi hang, hanem a fajgyűlölet ellen irányulnak: „Vannak e költemények között olyanok, amelyek tündökölnek a nemzeti gyűlölettől. Arzenikum, mely oxigén között lángol. Némelyik olyan, hogy amikor Leviathant ledobták az égből, a pokolig leérve nem énekelhetett nagyszerűbbet. Egy-egy kincs a költészet Ambraser Sammlungjában. És én azt mondtam: ássuk el ezeket a mi kincseinket, hiszen ezeknek a fénye gyújtani képes! S a nemzeti gyűlölettől ragyogó költemények nem lesznek fölveve ez idő szerint Petőfi hagyományai közé. Az oltárról loptam le ezt a lángot! én magam, hogy fel ne gyújtsa magát a templomot. Valóságos vandalizmus volt: a Niebelungen kincsei a Rajnába dobva. Gyilkos voltam, több: Censor voltam! De nem! Fajgyűlöletet hirdetni még egy Petőfinek sem szabad!”¹⁴

Petőfi kihagyásra ítélt költeményei — keletkezésük idején — nem fajgyűlöletet hirdettek, belőlük a forradalom féltése szólt s az ellenforradalom erőit bélyegezték meg. De abban az időben, amikor Jókai attól rettegett, hogy a „templom” lángok martalékává lesz, e versek mondanivalójában sokak számára a nemzetiségellenes indulatok váltak hangsúlyossá. S nemcsak magyar oldalon, a nemzetiségek körében is volt ilyen vélemény. A 70-es évek szlovák irodalmi ellenzékéhez tartozó, Petőfit példaképének tekintő Koloman Banšell tanulmánya, A magyar forradalmi költészet szelleme bizonyítja.¹⁵ Jókai cikke, amelyben szövetséget ajánl a nemzetiségi íróknak a túlzó nacionalizmus ellen, valamint javaslata a forradalmi versek kihagyására egy tőről fakad, azonos indító okokra vezethető vissza.

A „liga” gondolatának — természetesen — nem volt, nem lehetett foganatja. Erejét meghaladó, „irodalom feletti” teljesítményt várt a szó művészetétől. Tudomásunk szerint visszhangot is csak a szlovákoknál keltett. De Viliam Pauliny-Tóth válasza is tanúsítja, hogy ők sem tekintették egyébnek Jókai felhívását egy nemes gondolkodású, „mindenért ami jó és szép, de különösképpen az igazságért és a szabadságért lángoló” szívű író javaslatánál.¹⁶ Mert a baj egyetlen orvossága csak a nemzeti egyenjogúság elismerése lehet, erről pedig — Pauliny-Tóth megítélése szerint — Jókai is csak általánosságban beszél, konkrét, pozitív javaslatai nincsenek. S hogy ez mennyire így volt, azt megmutatta Jókai magatartása a Pauliny-Tóth által közzétett, a turócszentmártoni szlovák vezetőktől származó nemzetiségi törvénytervezettel kapcsolatban, Kompromisszumos tervezet volt ez, mely egymás között egyenrangú „*genetikus nemzetek*” (magyarok, szlovákok stb.) gyűjtőfogalmaként elfogadta a „politikai magyar nemzet” elvét. Pauliny-Tóth nyilvánosan hívta fel Jókait (s rajta kívül még Horn Edét és Mocsáry Lajost), hogy mondja el véleményét a tervezetről. Ám Jókai meglegedett annyival, hogy a szöveget — egyéni véleményének kifejtése nélkül — közölte lapjában.¹⁷ Néhány évvel később pedig — amikor megindult a támadás a szlovák kulturális intézmények ellen — eltúrte, hogy a A Hon ugyanerre a Pauliny-Tóthra súlyos rágalmakat szórjon. Pedig a Petőfi-versek cenzúrázását indokoló cikkében még ez állt: „Ne lőjünk egymásra piszokkal, mert az milliókat talál s millióknak fáj.” A „liga” gondolata tehát magánál a szerzőnél is megbukott.

¹⁴ A Hon. 1870. szeptember 11.

¹⁵ Csukás István: Petőfi és a szlovákok II. Különlenyomat a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiből. Szeged 1966. 26.

¹⁶ Közli Kemény G. Gábor: Íratok I. 238.

¹⁷ Nemzetiségi ügy. A Hon. 1870. október 25.

De az azt szülő kétségbeesés sem tartott soká. Nem is egészen egy hónappal később Jókai vezércikkben foglalkozik ismét a francia—porosz háborúval, ill. azzal, hogy a kialakult európai helyzetbe miért nem szabad Ausztria—Magyarországnak beleavatkoznia. A válasz: azért, mert még nem nagyhatalom. „De várjunk csak 50 évig” — mondja Jókai —, azalatt gazdaságilag megerősödünk, tanuljuk a hadviselést békében, megtanítjuk sokajku népünket minden nyelven hazaszeretetre stb., s akkor az ország már nem Európa kegyelméből, „hanem valami 40 millió állampolgár (annyira fel kell szaporodni a mostani népszámnak) hazaszeretetéből áll fenn; szabad lesz ismét beleszólni Európa nagy kérdéseibe.”¹⁸ Tehát 50 év múlva, vagyis 1920-ban. A nemzet jövője miatti kétségbeesés s közvetlen szomszédságában a 40 millió nagyhatalmi álom! Vagy éppen a „ligá”-ra várt volna az a feladat, hogy a fajgyűlölet felszámolásával segítse létrehozni a 40 millió nemzeti egységet? Ezekre az eszmékre is érvényes az, amit Sötér István Jókai regényeivel kapcsolatban megállapított: „A 70-es évek során a Jókai-hírdette eszmék mindinkább szembekerülnek a valósággal — az író vágyai, igényei teremtik meg őket, az író képzelete jelöl ki nekik olyan helyet a korban, amelyet valójában nem foglalnak el.”¹⁹

Ilyen eszme — s épp ezért rokon az előbbiekkal — a Fekete gyémántok mondanivalója is. A ma is népszerű regény gazdag és kitűnő szakirodalma sokoldalúan elemzi a mű eszmeiségét és meggyőzően bizonyítja, hogy Jókai a nemzeti kapitalizmusról vallott utópisztikus elképzeléseit, osztálybékés felfogását ábrázolja Berend Iván történetében. Szabó Géza a regény fontosabb alakjait jellemezve²⁰ részletesen foglalkozik Evilával is, kifogásolja, hogy Nagy Miklós Eviláról „csak mint parasztlányról beszél”, s ezáltal „kiemeli tényleges regénybeli funkciójából, leszűkíti Jókai eszmei mondanivalóját”. Pedig Evila — állapítja meg Szabó Géza — fontos szerepet játszik a regényben „éppen munkás mivoltából következően”. „Központi helyzete van abban az értelemben, vajon kié lesz a munkáslány, kihez áll szövetségesnek: a monopoltörkéhez, a forradalmi munkáosztályhoz, vagy az ezekkel szemben álló, erőszak nélküli, osztálybékés fejlődés alapján álló magyar kistőkés bányatulajdonoshoz”. Mivel azonban a regény vizsgálatánál Jókai társadalomszemléletét tekinti kiinduló pontnak, s nem veszi figyelembe az író felfogását a nemzetiségi kérdésben, tanulmánya föl sem veti azt a gondolatot —, de a regény egész szakirodalma sem —, hogy Jókai művét a nemzetiségi kérdés szempontjából is érdemes volna vizsgálni.

Igaz, hogy erre maga a regény sem ösztönöz eléggé, hiszen előterében a kétféle tökések érdek konfliktusa, Berend és Kaulman harca áll. Szafrán Péter is mint munkás fordít hátat Berend Ivánnak, s választja az önpusztító bosszút Kaulman Felixszel szemben. Magatartását nem motiválja a nemzeti hovatartozás tudata, mint ahogy Eviláét sem. Szafránék — a „halinások” — Bécsben mint „magyarok” szerepelnek, funkciójuk a magyar-osztrák ellentétek ábrázolása. A magyarság és a nemzetiségek közti ellentétről tehát nincs szó a regényben, de annál inkább az együttműködésről. S éppen ez indokolja, hogy Jókai művének nemzetiségi elemeit számba vegyük, s kísérletet tegyünk az általuk kifejezett eszme megfogalmazására.

A regényben fontos szerepet játszó vasútépítési panama, valamint a halina-motívum valóságalapját a „Pest—Losonci Vasút” és a „magyar keleti vasút” körüli vizsgálások, illetve a Saguna-vezette román és a Moyzes püspök által szervezett szlovák küldöttség bécsi útja képezik.²¹ A nemzetiségi mozzanatok között tehát szlovák és

¹⁸ A Hon. 1870. szeptember 27.

¹⁹ Sötér István: Romantika és realizmus. 433.

²⁰ Szabó Géza: Jókai és a Fekete gyémántok néhány kérdése. Irodalomtörténet. 1954.

²¹ Fekete gyémántok. I. Akadémiai Kiadó, Budapest 1964. 294.

román elemek keverednek. A regény fő színtere — Bonda-völgy — mégis inkább szlovák nyelvtérületre vall. Evila Jókai eredeti elgondolása szerint is, már a regény tervét felvázoló noteszjegyzetekben is szlovák nemzetiségű. „Szép tót leánytúl tótul tanul” — olvassuk a jegyzetekben.²² A regényben pedig a bányatelepen fizetésükre váró munkásokat szemlélő Kaulman Félix ezt mondja Berendnek: „Az a kis cendrillon abban a piros rokokyában nem volna rossz bronzfigura. Ettől meg kell tudnom, hogy hívják tótul azt, hogy szeretsz-e engem.” A munkából hazatérő asszonyok között valaki „tót népdalt” énekel: „A talyigázó asszonyok, leányok siettek csoportostul haza. Valamelyik énekelni kezdett közöttük. Egy tót népdalt. Valami románcforma az. Egy anya férjhez adja a leányát és búcsúzik tőle, leányának gyermekkorát híva vissza emlékébe: Mikor fésültelek, Ugye nem téptelek? Mikor mosdattalak, Ugye nem szidttalak? A dallam olyan búsongó, melankólikus, mint a tót dallamok szoktak lenni, mintha sírva készítették volna. S a hang, mely azt éneklí, szép, csengő, érzelemteli.” Jókai Szafrán Péter vonásai közé olyan elemeket kever, amelyek másutt is előfordulnak nála a szlovák alakok jellemzésében: Evilát még gyermekkorában a szülők jegyezték el Szafrán Péterrel, s az ilyen mátkaságot hosszú évek során is hűségesen meg kell tartani (V. Ö.: Az egyhuszasos leány, Gazdag szegények.) Szafrán világlátott, idegen nyelveken is értő munkás, mint a Gazdag szegényekben Krányec Frányó. Jókai egyik szlovák méltatója, — Belo Klein-Tesnoksalský —, a magyarosan írt Szafrán családnevet is szlováknak tekinti (Šafran). Ugyanúgy, mint Dirmák Évát, „a szlovák parasztlányt”, akiben — mint mondja —, „a tévesen rajzolt Bodza Tamásért kárpótlást kapunk.”²³ Csipkelődő-gúnyolódó megjegyzésekben többször szerepel Jókainál — a szlovákokra való célzásképpen — a krumpli, mint a Fekete gyémántokban is: „A halina pedig szeretett volna már otthon lenni és nagyot nyújtózni a saját asztalánál egy tál főtt burgonya mellett.”

A Sámuel apát által Bécsbe vezetett küldöttség nemzetiségi jellegére utal az a körülmény, hogy tagjai — Szafránnal együtt — Berend telepének környékéről kerülnek ki. De más mozzanatok is figyelmeztetik az olvasót, hogy nemzetiségi küldöttségről van szó. A halina-tisztelet c. fejezetben Jókai arról ír, hogy az „állambölcsek” haragszanak Magyarországra, mert a nyakas, kemény faj, vagyis a magyarság elveti „állameszméjüket”. Aztán elmondja, hogy miért nem tetszik az „állambölcseknek” a magyar középosztály („a posztóviselő osztály”) és a selyem- és bársonyviselő osztály” (vagyis az arisztokrácia és a főpapság). Ezután következnek azok, akik „halinadarócot” viselnek. Itt azonban már nem az „osztály”, hanem a „népfaj” szót használja: „A halina, mint tudjuk, a legsilányabb neme a szürkedarócnak, melyet csak a legszegényebb népfajok viselnek,” Márpedig Jókai a nemzetiségekről, (a szlovákokról és a románokról) szokott úgy beszélni, mint szegénységben, elmaradottságban élő népfajokról. Tehát nem titkolja, nem leplezi el, hogy Sámuel apát nemzetiségiekből álló küldöttséget vezet. De nem is emeli ki, nem hangsúlyozza a küldöttség nemzetiségi jellegét. Bizonyára szerepet játszott ebben a nemzetiségek iránt tanúsított írói tapintat is,²⁴ de a művészi szándék sokkal inkább. A jelenettel különben sem a halinasokat (a nemzetiségeket) akarta neveltség tárgyává tenni, hanem a bécsi kormány politikáját. A hangsúlyt tehát a bécsi fogadtatásra vetette, nem magára a küldöttségre. Bécsben magyarként fogadták Szafránékat „Itt vannak ők! A magyarok”), mert a kormány azt a látszatot akarta kelteni — s utasítására a sajtó is —, hogy a magyarok adták be a derekukat. A közvélemény tudatos megtévesztéséről van tehát szó, és Jókai úgy festi

²² Följegyzések. I. 515.

²³ Belo Klein—Tesnoksalský: Móric Jókai. Slovenské Pohľady 1925.

²⁴ Fekete gyémántok. I. 294.

meg a halinások bécsi vendégeskedését, ahogyan azt a megtévesztett közvélemény láthatta. A nemzetiségi vonások árnyékban hagyásával azt akarja érzékeltetni, hogy a politikai szemfényvesztés sikerült. Szafránékát Bécsben mindenki magyarnak tekintette, kivéve azokat, akik szervezték és rendezték a látványos fogadtatást. De azért a jelenetet aláfestő gúnyos-írónikus hang nemcsak a bécsi kormánynak, nem is csak a vasúti panamának szól. Jut abból a halinásoknak is. Az írói „tapintat” eléggé mérsekeltnek tűnik, ha arra gondolnak, milyen esetlenül csetlenek-botlanak a vendégek az előkelő környezetben, s a tiszteletükre rendezett díszlakoma dús asztala mellett az „egy tál főtt burgonya” után áhítoznak. „A törvényhozás, alkotmány kérdés, reformügyek és büdzsé-tételek dolgában” való járatlanságukról vallott írói véleményben pedig a vezetésre, uralkodásra, államalkotásra termett magyar nemesség felsőbbbségtudata tükröződik. Ugyanakkor azonban Jókai rokonszenvet is elárul a halinások iránt. Együttérzéssel szól ezekről az „igen tiszta lelkű, becsületes emberekről”, sajnálja őket, hogy pusztá eszközzé válnak egy bünszövétség kezében. Egy kicsit a Berend Iván szemével nézi őket, felülről, de szeretettel.

Ha van, — s talán sikerült bebizonyítani —, hogy van a regény anyagának szlovák (nemzetiségi) szövedéke, akkor a Fekete gyémántok nemcsak az osztálybéke utópiája, hanem a nemzetiségi békéé is — magyar vezetéssel.

Evila és Szafrán sorsában a nemzetiségi magatartás kétféle változatát, kettős arculatát példázza Jókai. A nagy szeretettel rajzolt Dirmák Éva alakját olyan tulajdonságokkal ruházza fel, amilyeneket a szlovák népről írott elismerő soraiban olvashatunk. „A magyarhoni szláv nép annyi természetes ésszel, műveltségi forgékonysággal bír, szorgalma, takarékosága bámulandó, népélete, dalai, dallamai tele költészettel, kedélye romlatlan, szíve jó” — sorolja fel a Szomorú napokban Jókai azokat a jellemvonásokat, amelyekből Evila alakját életre keltette. Ösztönösen tiszta erkölcsi felfogása, igazságérzete utasíttatja vissza Evilával Berend béremelési ajánlatát, segítő szándékát. Átmenetileg — nyomorék testvére meggyógyításának ígéretével — Kaulmanéknak sikerül őt a Berenddel szemben álló táborba vonni, de elpártolása, megingása csak látszólagos. Szépségének, tehetségének sikere, a mesés gazdagság sem tudja megrontani, valóban a népmesék hőseihez hasonló, a romlott környezetben is megőrzi nemes, tiszta vonásait, lélekben hű marad a bonda-völgyi világhoz s így, távolról tanulja meg igazán becsülni, s szeretni Berend Ivánt. Végül is hátat fordít annak az életnek, amelyet egy pillanatra sem érzett az övének, Eveline-ből újra Evila, Dirmák Éva lesz és a Bonda-völgyben, Berend Iván oldalán megleti az igazi boldogságot. A nemesi származású, de életmódjában, felfogásában polgárrá lett Berend Iván, a nagyszerű tulajdonságokkal, kiváló vezetői képességekkel rendelkező magyar tőkés és a „tót népdalt” éneklő Evila, a klérus és az idegen tőke hálójában is „gyémántnak” maradt Dirmák Éva házasságában a magyar és a nemzetiségi értékek egyesítését, egy új magyar nemzetideált rajzolt meg Jókai. Sem Bonda-völgy kincseiből, sem a gyémánt-Evilából nem a klérus, nem Waldemár herceg, s legkevésbé a Kaulman Félix által képviselt idegen tőke húzott végül is busás hasznót, hanem Berend tehetsége és Evila szorgalma, szépsége, hűsége teremtett boldogságot mind a kettőjük — mind a két nép számára. Ezt hangsúlyozza a záró jelenet is: „a roppant nagy szénhalom” — az összefogás, a közös munka eredménye, a közös jólét forrása —, s tetején az összeölelkező, egymásra talált boldog emberpár. A jelenet hangulati előkészítője, zenei aláfestése pedig — a „tót népdal”.

A nemzetiségi magatartás másik változata, az egyéni tragédiába taszító s a közösségnek is mérhetetlen károkat okozó életforma a Szafrán Péteré. Iván bányája kenyeret biztosít a számára, kilátása van az előrehaladásra is, emberséges bánásmódban részesül. Mégis mikor Berend vállalatát az idegen érdekű részvénytárna a tönk

szélére juttatja, a legnagyobb bajban hátat fordít jötevőjének, a nagyobb fizetésért az ellenséghez pártol, amelyik pedig megfosztotta menyasszonyától, megalázta, csúfot űzött belőle, amikor a halinás küldöttséggel mint a birkát, fölterelte Bécsbe. S lett belőle „egy emberi testbe öltözött démon, ki feláldozza önmagát, hogy bosszút álljon mindenkin, aki őt megbántotta, meglopta, kinevette, kigúnyolta, lenézte, boldondá tette, tósztokkal megtisztelte, gazdagságával insultálta, pompájával ingerelte, együgyűségét orránál hurcolta”. Saját emberi hibáinak és a magyarság és a nemzetiségek közös ellenségeinek lett az áldozata. Sorsában Jókai az Evilaéval ellentétes út veszedelmeit mutatja meg, azt, hogy a Berend Ivántól — a magyarságtól — való eltávolodás zsákutcába visz, romboláshoz, esztelen pusztításhoz vezet. Olyan súlyos károkat okoz, amelyeket jóvátenni csak Berend Iván és a hozzá hűséges munkások emberfeletti erőfeszítése képes.

Jókai szemléletének korszerűsödésére hívja fel a figyelmet, hogy míg Kaulman Félix elődjének, Krénffynek a szlovák nép ellen elkövetett bűneit a régi jó táblabírák, a középnemesi rend tagjai teszik jóvá, a 70-es évek elején e táblabírák utódjára, a polgárosult, a modern ipar és kereskedelem tudományában jártas Berend Ivánra vár ez a feladat. Az ő munkája nyomán teljesedik ki az a folyamat, amelyet apja, tehát az előző középnemesi generáció indított el. „Azt a falut Iván atyja alapította. Szegény, rongyos, burgonyán tengődő lakosok vidéke volt az. A köszen uralma óta tisztos viseletű, jól élő nép növekedett rajta. Minden családos munkásnak külön házikója volt, s kis gyümölcsös kertje hozzá.” Berend Iván ugyanazt a programot valósítja meg telepén, hogy munkásait jómódúvá, művelté és boldoggá tegye, amit Jókai ajánl — cikkeiben és regényeiben — a nemzetiségeknek a fölemelkedéshez. Ami a Szomorú napokban még csak tanács volt — az „ábrándos geneológiák”-ért mondott kritikába csomagolva: a népet „vezetni a műveltség, igaz tudomány, költészet, műipar mezején” —, amit a Szegény gazdagok Rubán Tódora még csak hön ohajtott, de remélni is alig mert, — „a százezer ábécé”-t —, mindazt a Fekete gyémántokban Jókai valóságnak álmodja. „A bondavölgyi kunyhókban meghonosult a jóllét... Felvilágosodás foglalt tért az elhanyagolt szellemekben. Tiszta erkölcs, jellemsszilárdság népszerűvé kezdett lenni.” Mindez Berend Iván gondoskodásának, bölcs irányító munkájának eredménye volt. Az ő kezében futott össze minden, ő volt minden jónak a kezdeményezője: „Saját költségén ifjakat küldött ki a külföldi gyárak tanulmányozására. Hozatott be Svájcból képfaragókat, Holsteinből csipkekötő nőket, hogy tanítsák meg a vidék gyermekeit, asszonyait azokra a mulatságnak nevezhető munkára, mik elfoglalják a léha lézengéstől az időt, s kenyeret adnak a semmiből. S a nép, melynek apraja-nagyja dolgozik, dolgozik szükségből, dolgozik mulatságból, mely megszokja a munkát, mint élvezetet, s nem mint sanyarú izzadást, az a nép megnesesül... gondja volt iskolákra, emancipálta a népnevelőt a népszolgátság nyomorából... minden falunak könyvtárt, olvasóegyletet, alapított.” Magán a tőkés vállalkozáson belül pedig megvalósította a „mintatelepet”, ahol „a munkás egyúttal gazda is”, „a jövedelmet felezte a birtokossal”, ahol megszűnt tőke és munka ellentéte, s a boldog osztálybéke világa jött el.

A Fekete gyémántok: Jókai utópisztikus álma a polgárosult Magyarországról, amelyben a magyar középnemesből lett tőkés vezetésével megvalósul az általános jólét, emelkedik a közműveltség, létrejön a nemzetiségi béke. A regényben ábrázolt eszméknek azonban már közvetlenül nem sok közük van a 70-es évek valóságához. A magyar kapitalizmus egészen más úton haladt, mint amit az író a Fekete gyémántokban megrajzolt. Nem az osztálybéke, hanem az osztályharc útján, amint a 60-as évek végén meginduló szervezkedés is jelezte. A nemzetiségi mozgalmak sem Berend Iván és Evila közös boldogsága felé mutattak. A nemzetiségi törvény, majd az annak

módosítására irányuló kísérletek megghiúsulása, az ezt követő általános elkedvetlenedés a hazai nem magyar népek körében s a rájuk nehezedő s egyre fokozódó nyomás, — Jókai szép, illuzórikus elképzeléseivel, vágyaival merőben ellentétes folyamatról árulkodtak.

Ennek Jókai is tudatában volt. Cikkei, beszédei a 70-es évek elején egyre türelmetlenebbül követelik az „igazi szabadelvűség” következetes megvalósítását, mert hite szerint csak így lehet egyetértésre jutni a hazai népekkel. Élesen bírálja a Deák-pártot azért, mert az szakított a liberális elvekkel s benne „a konzervatív elv” lett a vezér. Károsnak tartja azokat az intézkedéseket — a virilis szavazatok bevezetése, az erdélyi „oktalan választási törvény”, a kinevezett bíróságok, a megyei önkormányzat megbénítása stb. —, amelyekkel a kormány a magyarság helyzetének megszilárdítására törekszik. „Kétségbe kellene esnünk azon Magyarország felett — mondja Jókai —, melyet csak amaz aprólékos és erőszakos rendszabályocskák tartanak még fenn a víz színén”, s nem korszerű intézményei, a hazaszeretet, a műveltség stb. „Én jobban bízom a magyar nemzetben és jobban hiszek a nem magyar nemzetiségek jó akaratában önmaguk és közös hazájuk iránt, minthogy ily gondolat csak egy állammat is megháborította volna valaha.”²⁵ Éberen, aggodalommal figyeli a túlzó nacionalizmus, a nemzetiséggellenes hangulat megnyilvánulásait a magyar közvéleményben. Két év után sem felejt el, s a felháborodás még mindig friss érzésével tesz szemrehányást a Deák-pártnak azért, mert az megbuktatta a nemzetiségi tudományos intézetek anyagi támogatására vonatkozó javaslatát: „Nem volt nagy összegről szó: néhány ezer forint; de a jó akarat több. És indítványomat elfogadá a balközép, el a 48-as párt; amikor szavazni kellett rá, az összes minisztérium minden tagja részavazott, de ellene szavazott a jobboldal többsége! s néhány szóval elvetették indítványomat..... Pedig itt oly kevés áldozattal oly nagy nyereségek voltak összekötve. Tízezer forintért megnyertük volna milliók háláját.”²⁶ A nemzeti elbizakodottságot azzal hűti le, hogy — egyéb bajaink mellett — a nemzetiségi antagonizmusra, a 60%-os analfabétizmusra és az 5000, iskola nélküli községre hívja fel a figyelmet.²⁷ A párizsi kommun vérbe fojtása is a hazai bajokat, a széthúzó erőket, mindennek előtt a nemzeti-ségi kérdést, s ezekkel összefüggésben a Deák-párt rossz politikáját juttatja eszébe: „Csak a többi pártok tökéletes elnyomásával” tud kormányozni s elriasztja a közös haza érdekében hasznosítható erőket.²⁸

Meggyőződéssel hirdeti, hogy mindezekben a nehézségeken csak egy következetesen liberális, az alkotmányos módszerekhez szigorúan ragaszkodó politika lehet úrrá. Erre pedig — véleménye szerint — a balközép párt van hivatva. Jókai szilárdan hisz pártjában s attól reméli az ország bajainak orvoslását: „E párthoz engem nem dicsvágy, nem önérdék csatol... hanem a meggyőződés. Meggyőződésem, hogy ez a párt az, mely az igazi reformokat keresi”²⁹ Ahhoz, hogy megtalálja, s még inkább, hogy megvalósíthassa „az igazi szabadelvűséget”, többségre, hatalomra kell jutnia. Jókai többször nyilatkozik ezekben az években arról, milyen esélyei vannak pártjának az kormányra jutáshoz. Hangoztatja, hogy ezt csak tiszta eszközök alkalmazásával, elvi alapon, reális, megvalósítható jelszavakkal, a felelőtlen ígéretések mellőzésével szabad megkísérelni. Ezért veti el a Deák-párttal való egyesülés gondolatát, mert ez csak elvi engedmények árán volna lehetséges. A másik lehetőség: „a nemzetiségeket nyerni

²⁵ Képviselői jelentése Pest—Terézváros választó polgáraihoz Jókai Mór képviselőnek. A Hon. 1872. április 9.

²⁶ U. o.

²⁷ Észrevételek. A Hon. 1871. január 28.

²⁸ A Hon. 1875. május 28.

²⁹ Képviselői jelentése... A Hon. 1872. április 9.

meg, s azon helyekről, honnan a jelen kormány többségi szavazatait nyerte, szaporítani az ellenzéki szavazatokat.”³⁰ De ez csak akkor volna megvalósítható, ha a nemzetiségekkel világos és egyértelmű megállapodásra lehetne jutni „Magyarország állami létezésének fő kérdéseiben”, tehát a politikai magyar nemzet közösen elfogadott elve alapján. Ismét más lehetősége a balközépnek, hogy egyesül az összes ellenzéki pártokkal „a Deák-párti korrupció megbuktatására”. Ebben az esetben azonban „a magyar... a nemzeti nagyság sok eltűnedező arany álmát fogja megsiratni” és „Ausztria és Magyarország előre láthatólag felosztási processzusnak néznek eléje, melyből tán megújult phönikként fognak feltámadni.”³¹ Mert az egyesült ellenzéknek teljesítenie kellene a nemzetiségi követeléseket, a nemzeti egyenjogúság elismerését. A többségre jutás kínálóko lehetőségei tehát jobbról is, balról is leküzdhetetlen nehézségeket, sőt veszélyeket rejtenek magukban.

Nézeteit, elképzeléseit az „igazi reformokról,” amelyektől pártja politikájának népszerűségét s a nemzetiségek megnyerését is várta, A balpárt agendája c. írásában fejtette ki, amelynek egyik fejezetében a nemzetiségi kérdéssel vallott felfogását ismerteti.³² Jókai most is következetesen tartja magát azokhoz az elvekhez, amelyeket a Politikai nemzetiség c. munkájában leszögezett. Ha mégis különbözik a tíz évvel később keletkezett írás az előzőtől, ez a különbség abban jelentkezik, hogy míg 1862-ben az elveket igyekezett megfogalmazni és indokolni, most az elvek gyakorlati alkalmazására, a megvalósítás mikéntjére esik a hangsúly. Innen van, hogy A balpárt agendájában nemzetiségpolitikai nézeteit részletesebben, konkrétan, a gyakorlat oldaláról közelítve fejt ki. Ebben a közben eltelt évek politikai tapasztalatai is segítik. Ez utóbbiak hozadéka az a gyakorlati értékű felismerés is, hogy a nemzetiségek jó közérzete elsőrendű állami érdek is, mert „midőn... az ő nemzetiségüket védjük, védjük egyúttal Magyarország állami létét a kívülről jövő izgatások ellen. Az ár megfelel a nyereségnek”.

Jókai meg van győződve arról, hogy alkotmányos keretek között „a hazai nemzetiségek követelése véglegesen kiegyenlíthetők”, csak helyes politikára van szükség.

Egyik feladat a nemzetiségi nyelvek és kultúra szabad fejlődésének biztosítása a törvényes keretek között. „Engedjünk nekik szabad tért anyanyelvük művelésére iskoláik útján, pártoljuk irodalmi kultúrájuk fejlődését: — mivel népfajok békében élnek egymás mellett és versenyeznek s ez által kölcsönösen emelkednek” — mondja. Követeli, hogy a nemzetiségi érdekekre legyenek tekintettel a törvényhozásban, a közigazgatásban; egyházi ügyekben a legnagyobb szabadságot kíván biztosítani. Jókai szerint minden nemzetiséget, minden vallásfelekezetet meg lehetne nyerni a jó és olcsó igazságszolgáltatással, a polgári szabadság, a vagyonbiztonság, a jó közigazgatás által.

A másik feladat az anyagi jólét emelése. Éspedig úgy, hogy Budapest fejlesztése mellett „az ország egyes vidékeinek felkarolásáról is kell gondoskodnunk”, különös tekintettel a nemzetiségi vidékekre. Hangoztatja az iparfejlesztés, a közlekedési hálózat, a csatornaépítés fontosságát: „oda kell hatnunk, hogy a tót felvidék és Erdély, hol még az anyag és munkáskéz oly olcsó, a hazai gyárilap területeivé alakíttassanak. Erdélyt a gyárilap oly gazdaggá teheti, minő Csehország és a tót megyék szűkölködő népének jólétet szerezhet az.” Az Alföldet, a Bánságot és a Bácskát átfogó csatorna-rendszerrel a gabonatermelést, a horvátországi vasútépítéssel pedig a keleti kereskedelmet akarja fellendíteni.

³⁰ Az ellenzéki pártok egyesülése. A Hon. 1871. augusztus 11.

³¹ Jókai Mór programbeszéde választóihoz. A Hon. 1872. május 7.

³² A balpárt agendája. A Hon. 1872. május 24.

A nemzetiségek kulturális és gazdasági fejlesztésében külön hangsúly esik a vidéki központokra, „hogyminden provinciális városnak kifejtessenek a maga saját különös érdekei, mindeniknek nyújtassék mód az emelkedésre, sőt hogy a legutolsó falu is országunkban jól rendezve és polgárainak kedves otthona legyen.”

Így festett gyakorlatiasabb megfogalmazásban, a politikai program nyelvére lefordítva Jókai következetesen vallott kettős célkitűzése: a közműveltség és a jólét emelése a nemzetiségek körében. De ugyanilyen következetességgel hirdette most is a harmadik, az előbbi kettőtől elszakíthatatlan elvet: a területi integritás elvét. Ezzel kifejezésre juttatta azt is, hogy a nemzeti egyenjogúság elismeréséről, s önálló nemzeti-ségi közigazgatásról nem lehet szó: „Területet nem engedünk át senkinek. Magyarország területi épségéért helyt állunk az utolsó töltényig.”

Ebből a nézőpontból kíséri figyelemmel a 70-es évek első felében a politikai eseményeket, és mondja el azokról a maga véleményét szigorúan és következetesen ragaszkodva elveihez. A nemzetiségi törvény szellemében védelmezi a hazai népek nyelvi és művelődési jogait, elutasít minden erőszakos eszközt és módszert, elhatárolja magát a magyarosító törekvésektől: „Mi nem vagyunk sem németfalók, sem nemzetiségi dühöngők: ellenkezői annak. Szerintünk mind irodalmi, mind társadalmi téren egyenjogúsága van minden nemzetiségi törekvésnek... A magyar nyelv fölényét odáig pártoljuk, meddig az állam tart, ameddig az állami erő kifejtés érdekében egy hivatalos közvetítőnek léteznie kell. A magánélet, a családi és üzleti viszonyok dolgában pedig semmi nyomást nem akarunk gyakorolni... A nemzetiségi jogok előttünk szentek.”³³

Fölháborodott hangon, vezércikkben foglalkozik azzal a hírrel, hogy Nyitrán utcai tüntetők megzavarták és szétrobbantották a szlovákok Szent Albert Egyesületének közgyűlését. Tiltakozik a durva erőszak ellen, amely sem a szabadelvűséggel, sem a hazafissággal nem egyeztethető össze. „Az erőszak mártírokat csinál s részvétet szerez még egy rossz ügynek is s kiveszi a biztos diadalt még egy kész jó ügy kezéből is” mondja.³⁴ Éles különbséget tesz a meg nem engedhető nemzetiségi politikai törekvések és a törvénnyel biztosított művelődési igények és jogok között. Az előbbieket megfékezni a kormány kötelessége és „nem az utcáé.” Az utóbbiakat pedig nem akadályozni, hanem segíteni kell. Álláspontja világos, határozott: „Mi nem követeljük a töttől, oláhtól, hogy magyarul beszéljen, hanem hogy hazáját szeresse, mi nem követeljük, hogy magyarul olvasson, hanem hogy tanuljon olvasni, s fejlessze kultúráját, ahogy neki tetszik. Ez a törekvése a hazai nemzetiségeknek csak akkor lesz ránk nézve veszélyes, ha azt erőszakkal akarjuk elnyomni.”

Amikor kiáll a nemzetiségek törvényes jogai mellett, s éles hangon elítéli a jogok csorbítását célzó erőszakot és önkényeskedést, ugyanakkor ráirányítja a közfigyelmet azokra az érdemekre is, amelyeket ezek a népek a múltban szereztek a közös haza védelmében. Helyteleníti, hogy a kormánypárt igyekszik befeketíteni a nemzeti kisebbségeket, „mumus”-nak használja fel őket a gyenge szívűek „ijesztgetésére”, hogy ezzel is igazolja elnyomó politikáját. „És e folytonos fenyegetőzést a nem magyar nemzetiségekkel én nem tartom igazságosnak, sem esélyes dolognak” — mondja Jókai. „Nekünk nem szabad elfelejtenünk, hogy azon szabadságharcunkban, melyben egy része a nem magyar nemzetiségeknek fegyverrel állt velünk szemközt, egy sokkal nagyobb része a nem magyar ajkú nemzetiségeknek velünk egy sorban küzdött: hogy német, felsővidéki tót, ungi orosz, máramrosi román, szabadkai szerb ajkú honfitársak ezrei meg ezrei hősi módon ontották véréket a magyar alkotmányért. Hisz ez volt

³³ Legyünk tisztában, hogy miről van szó. A Hon. 1872. június 16.

³⁴ A nyitrai események alkalmából. A Hon. 1871. november 12.

szabadságunk legszebb vívmánya”... „s ha voltak a nemzetiségek közt, kiket egy rossz politika szabadságunk ellenségeivé tett, nem az következik belőle, hogy alkalmazzuk ugyanazt a rossz politikát ezentúl azon nemzetiségek ellenében is, melyeket egy bölcs politika barátainkká tett... „Pártoljuk a nem magyar ajkú nemzetiségeket művelődésük, jóllétük küzdelmeiben s maradnak vagy megtérnek jó hazafiaknak.”³⁵

Több cikkében, beszédében visszatér arra, amit a „nemzeti gyűlölet csinálók ellen” mondott. Elítélően szól arról, hogy Magyarországon „hétféle nyelven hirdetik a fajgyűlöletet és hétféle templomban hirdetik a felekezetiességet”³⁶ A nyitrai botrányról szóló, már idézett cikkében mondja, hogy a legnagyobb esztelenségnek és szerencsétlenségnek tartaná, ha „késsel, üszökkal” támadnának egymásra az ország lakói csak azért, mert különböző nyelven beszélnek. A magyar chauvinok c. cikk pedig —, amelyet a kutatás neki tulajdonít, bár a szerző neve nincs feltüntetve —, hadat üzen a „veszedelmes fanatizmus”-nak, leleplezi módszereit, sajtóját s képviselőit, akik „nem méltók, hogy a nemzeti politikának irányt szabjanak, mert sem tehetségük, sem jellemük nem alkalmas erre.”³⁷

A nemzetiségek állampolgári jogait védő cikkei, beszédei messzemenő jóindulatról, politikai becsületességről, mély rokonszenvről tanúskodnak. Olyan felelős politikus, olyan törvényhozó megnyilatkozásai, aki szigorúan tartja magát az általa hirdetett elvekhez, a szabadelvűséghez és ügyel arra is, hogy a törvény, az alkotmányos rend akadálytalanul érvényesüljön az ország népeinek kapcsolatában. De védelmet nyújtani a nemzetiségeknek csak az állampolgári jogok keretein belül hajlandó. Ami e kereteken kívül esik, ami nemzeti követelés formájában jelentkezik, tehát politikai jellegű törekvés, azt mereven elutasítja, mert abban Magyarország állami léte, területi egysége elleni támadást lát. Nemzetiségi politikájának lényege ekkor: mindent megadni, ami összeköt, ami az ország egységét erősíti, fejlődését elősegíti, de mindent megtagadni, elutasítani, ami szétválaszthat, ami veszélyes lehet az ország fennmaradása, csorbíthatatlan területi egysége szempontjából. Ebben a kérdésben mereven ragaszkodik az Eötvös és Deák által kialakított koncepcióhoz, s itt húzódik az az éles határvonal, amely felfogását elkülöníti a nemzetiségi kérdés egyedül helyes, korszerű rendezésétől, Kossuth és Mocsáry Lajos nemzeti egyenjogúságon alapuló tervétől.

A területi integritás makacs védelme és az azt fenyegető veszélyektől való félelem hovatovább annyira meghatározó elemévé lesz nemzetiségszemléletének a 75-ös forduló után, hogy fokozatosan visszaszorítja a liberális elveket, következtetlenséghez, megalkuváshoz vezet. Ugyannyira, hogy e retrográd folyamat végén a nemzetiségek jogaiért harcoló Jókait már mint a nyílt magyarosítás hívét, támogatóját látjuk viszont.

Ennek a változásnak az első jelei már a fúzió előtt is megmutatkoznak. 1872-ben azzal érvel az általános választójog ellen, hogy az a nemzetiségek túlsúlyához vezetne, s az ország területi felosztásának, szétesésének veszélyét rejtene magában. De elveti a választójog általános kiterjesztését azért is, mert az a köztársasági gondolat térhódításával járna együtt, s ez megint léteiben fenyegetné a magyar államot. Szorosan kapcsolódik ide a monarchiához, a Habsburg-házhoz való ragaszkodása is, amelyben a soknemzetiségű ország fennmaradásának biztosítékát látja Jókai: „Szent István koronája nem rabbilincs rajtunk, hanem összetartó palládium, melynek védelme alatt annyi különböző érdek és annyi különböző nemzetiség feltalálja és kell, hogy feltalálja boldogulását. Vegyük el magunk felől e zodiakust és akkor lehet, hogy Magyarország területén lesz reszpublika, nem is egy, de tíz; de ország nem lesz itt, sem Magyarország

³⁵ Képviselői jelentése... A Hon. 1872. április 9.

³⁶ Jókai Mór Politikai beszédei. I. 199.

³⁷ Közli Kemény G. Gábor: A szomszéd népekkel való... 363.

sem Tót-, sem Rác-, sem Oláhország, hanem lesz egy közös küzdtere két összeütköző nagyhatalomnak.”³⁸

„Az ország állami léte”, egy osztályok és nemzetek fölött álló eszme-Magyarország mint politikai ideál: ez lesz számára egyre inkább a legfőbb érték, vezérelv, majdhogy nem fixa idea, amely megbűvöli, engedményekre készíti. A miatta érzett aggodalom teszi később gyanakvóvá a nemzetiségi mozgalmakkal szemben, arra csábítja, hogy mint szerkesztő szemet hunyjon a nemzetiségeket támadó, velük szemben bizalmatlanságot keltő írások előtt. Lapjának fő munkatársa, a Jókaival rokonságban álló Hegedűs Sándor már 1872-ben fölforgatással gyanúsítja A Honban közölt vezércikkben a nemzetiségek kulturális egyesületeit, amikor rosszallóan céloz „mostani, politikai háttérükre.”³⁹ 1874-ben pedig A Hon is részt vállal a szlovák intézmények ellen indított hajszában.⁴⁰ Ugyanakkor Jókai — a közelesen sorra kerülő fúzió kilátásait és a követendő politikát latolgatva —, a pártegyesüléstől egyebek közt „a magyar nemzet egységes fölényének biztosítását” kívánja a nemzetiségekkel szemben.⁴¹

„Az ország állami léte” és a magyar szupremácia gondolata tehát elválaszthatatlan egységet képez Jókai szemléletében. Mind a kettő egyazon forrásból: a nemesi nacionalizmusból táplálkozik. Ez teszi őt alkalmassá arra, hogy hűséges kiszolgálója legyen Tisza politikájának.

Pályájának 1875-tel kezdődő szakaszára már ez nyomja rá bélyegét.

IV.

Az 1875-ös fúzióval létrejött a „második kiegyezés”, melyben a magyar uralkodó osztályok lemondtak a nemzeti függetlenségről, és az ország sorsát végkép Ausztriához és a Habsburg-dinasztiához kötötték. A fúzió azonban nemcsak az államszövetséget fűzte szorosabbra. A középrétegek, a nagybirtok és a nagytőke egyesítésével az országon belül is olyan politikai erőt hozott létre, — a Szabadelvű Pártot —, amely Tisza Kálmán vezetésével hosszú időre szilárd bázisává lett a népellenes hatalmi rendszernek.

A „magyar állameszme” jegyében megindult „szabadelvű” országépítés legnagyobb akadálya a nemzetiségek körében egyre fokozódó elégedetlenség volt. A 75-ös választások után több mint 80%-os parlamenti többséggel rendelkező Tisza-kormány — a dolgozó tömegek elnyomása mellett — a nemzetiségi törekvések brutális megfékezésében és a hatalmi eszközökkel támogatott magyarosításban akarta megmutatni erejét.

Már a rövid életű Wenckheim-kormányban vállalt belügyminiszterséget is arra használta fel Tisza Kálmán, hogy rendelettel korlátozza a nemzetiségek egyesülési jogait. Alighogy megmelegedett a miniszterelnöki székhely, 1875-őszén — a három szlovák gimnázium megszüntetése után — bezáratta a szlovákok egyetlen kulturális intézményét, a Maticát. Hogy ez a nagy sietséggel megindított kíméletlen hajszája már az első pár év alatt is milyen „eredménnyel” járt, arról mindennél meggyőzőbben tanúskodik Jókai lapja, A Hon. 1878 derekán Sebesztha aláírással cikksorozatot kö-

³⁸ Jókai Mór: Politikai beszédei I. 199.

³⁹ A nemzetiségek és jövő politikánk. A Hon. 1872. augusztus 20.

⁴⁰ A Hon. 1874. november 17. Pauliny—Tóth Vilmos levelét, melyben cáfolja a cikk állításait, Közli Kemény G. Gábor: Iratok ... I. 448.

⁴¹ Lengyel Dénes: Jókai és az 1875-ös fúzió. Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. 1963. 77.

zöl¹, s abban a szerző megvonja a Tisza-kormány első három évének nemzetiségpolitikai mérlegét. Ez az írásmű —, melynek dicsérő, elismerő hangja a hiteles leleplezés erejével hat —, nemcsak tényanyagában méltó a figyelemre, de hangnemében, szemléletében is mutatja, mit jelentett a gyakorlatban Tiszáék szabadelvűsége. „Még nem volt nemzeti kormányunk, mely élesebb megtámadásoknak lett volna kitéve, mint a mai — mondja a szerző, cikkének mintegy summázataként — pedig még nem volt kormány, mely többet tett volna a nemzet érdekében a magyar faj existenciájának biztosítása érdekében, mint a Tisza-kormány”. Mivel is lehetett rövid három év alatt ilyen maradandó érdemeket szerezni? Erre a szerző a fúzió előtti és az azt követő évek nemzetiségi viszonyainak összehasonlításával adja meg a választ. Ebből megtudjuk, hogy a Deák-párt kormányzása idején Turóc, Árva, Liptó, Zólyom megyékben és az ezekkel szomszédos vidékeken „úton-útfélen hangzott a tót szó”, az úri nép, a nemesség intelligens része, a zsidóság, a hivatalnokok vetélkedtek egymással s egymás közt a hangzatos tót frázisok cicerói körmondatokba kanyarításával”, ... „bolt-feliratok, cégek, hirdetmények, meghívók, értesítők, kávéházak asztalán az újságok mind meg mind a tót nyelvet hirdetik”, ... „virágjában volt a tótoskodás”. A pánszlávok szervezkedtek, hirdették a gyűlöletet a magyarság ellen, „piszkolódó szavakkal emlegették a magyart” ... „mint a járványos láz ragadta magával a nemzetiségi nyavalya az embereket”. A cikk írója mindezt az előző kormányt teszi felelőssé, mert az elnéző volt a „pánszláv izgatásokkal” szemben, „szabad tért engedett a magyar faj s uralom elleneinek, mintha az oly hirtelen visszakapott hatalmat még a testén rágódó férgek ellen is félt volna alkalmazni.”

A cikk érvelésében, kifejezőkészségében pontosan tükröződik a 70-es évek közepén végbement szemléletváltozás. A Deák—Eötvös féle nemzetiségi törvény az állampolgári jogegyenlőség keretében még biztosította a szabad nyelvhasználatot a népoktatás, a magánélet, a kereskedelem, a kulturális tevékenység stb. területén. Ha nem is fogtak hozzá a 68-as törvény következetes végrehajtásához, a Tisza uralomra jutása előtti években annak korlátozására, az abban foglalt nemzetiségi jogok visszavonására még nem került sor. 75 után azonban ez is bekövetkezik, miután a fúzió megtörte „a nemzetiségi törvény érvényét”.² Most már arra is fény derül, hogy a „politikai magyar nemzet” fogalom nem pusztán a történelmi határok között fennálló gazdasági és politikai egységre utal, hanem azon belül a magyar uralkodó osztályok hegemoniájára, korlátozatlan hatalmára, amelynek az osztályjellegét a cikkben használt „magyar faj s uralom” kifejezés igyekszik elleplezni.

A cikk szerzője nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy a szlovákság körében tapasztalható „kedvező” változás a Szabadelvű Pártnak, pontosabban magának a kormánynak az érdeme, s korántsem valamiféle helyi, egyéni kezdeményezésről van szó. Mert maga a kormány állt a „nemzetiségi nyavalya” elleni harc élére, s számottevő eredmény olyan területeken tapasztalható, ahol a kormány politikáját következetesen végrehajtó megyei vezetők működnek. „Három tiszteletet érdemlő név viselője vetett gátat a pánszlávizmus garázdálkodásainak... letördelték annak szarvait s megbénították azt hosszú időre. E három ember Grünwald Béla, Radvánszky Antal és Ipolyi Arnold.” Az első kettőt mint Zólyom ill. Turóc megye főispánjait azért dicséri a szerző, mert erélyesen fölléptek a szlovák nemzeti mozgalom ellen, vezetőit, híveit megfékezték, társadalmilag is elszigetelték, „még névnapokra sem hívják meg őket”. Ipolyi Arnold pedig Moyzes püspök utódként a pánszláv szellemű katolikus papságot „nagy tapintattal a helyes útra vezeti.”

¹ Sebesztha: Nemzetiségi viszonyaink a belföldön (valószínűleg helyesen: a felföldön.) A Hon. 1878 augusztus 7—8—9.

² Kemény G. Gábor: A magyarországi nemzetiségi kérdés története I. 125.

Az is kiderül, hogy Tisza kormányára — a szerző elismerését kivívó eredmények fokozása érdekében — még sok feladat vár. Ezekre a tennivalókra mintegy segítségképpen fel is hívja a kormány figyelmét. A nemzetiségi megyék irányítása nem mindenütt van jó kezekben. Árva és Liptó megyékben pl. azért nem halad előre kellő ütemben a „magyar faj existenciájának biztosítása”, mert ott a főispánok „a pánszláv sőpredéket politikai pártnak veszik”, s tárgyalnak vezetőivel. De nemcsak a főispánok jobb kiválasztását sugalmazza Jókai lapja, hanem a nemzetiségi területek egész közigazgatásának felülvizsgálatát és a hatékony magyarosítás szolgálatába állítását is. Hivatkozva a Fölvidék c. újság szerkesztőjére adatokat sorol fel a szlovák megyék tisztviselői karában számon tartott nem kívánatos személyekről. Tudomása szerint ezekben a megyékben 4 közigazgatási, 98 körjegyző, 1 adófelügyelő, 12 tanár, 21 posta- és távirtdai hivatalnok s 30 bírósági személy áll alkalmazásban a pánszlávok közül. A Tisza-kormány mentségére felhozza, hogy ezeket még az előző kormány nevezte ki. Ennél is súlyosabb bajnak tartja azt, „hogy az állami hivatalnokok általában kevés aktivitást s buzgalmat fejtenek ki a magyar állemeszmé érdekeinek előmozdítása körül”, más szóval: a közigazgatási szerveknek a maguk eszközeivel hatékonyabban kell előmozdítaniuk a magyarosítást. Ennek érdekében azt javasolja, hogy a fontosabb intézmények, hivatalok vezetésével olyanokat bízzanak meg, akik tisztában vannak feladataikkal.

Cikkének befejező részében a szlovák tanítósággal foglalkozik a szerző. Amint mondja, a tanítók 8/10 része pánszláv, de ezek többsége jóindulatú, „hazafias szellemű szaklap” segítségével meg lehetne őket nyerni. Végül megdicséri a kormányt, mert eltávolította az ellenséges érzületű tanfelügyelőket és az újak kinevezésénél körültekintően jár el.

A „magyar állameszmé” e jellegzetes megnyilvánulásával már azért is szükséges volt részletesebben foglalkozni, mert a Tisza-kormány érdemeit méltatva egyúttal megmutatja azt az utat is, melyen majd az elkövetkező évek nemzetiségpolitikája halad. Hiszen a cikk megjelenését egy év múlva a magyar nyelv erőszakos terjesztését célzó iskolatörvény követi és a még későbbi jogszabályok — amelyek közül az 1891. XV. t. c. már a nemzetiségi óvóházban is megkívánja a magyar nyelv gyakoroltatását — kiemelt szerepet szánnak a közoktatásnak a nemzetiségek asszimilálásában. A közigazgatási szervek pedig — nyíltan vagy leplezetten — élen járnak majd a 80-as évek első felében országos mozgalommá növekvő ún. közművelődési egyesületek szervezésében. Azt a körülményt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a cikk Jókai lapjában jelent meg, s Jókai pártjának, e párt vezetőiből alakított kormánynak a nemzetiségpolitikáját ismerteti.

De mit szól mindehhez Jókai? Egyetért-e azzal, amit pártja nevében a Tisza-kormány cselekszik? Úgy történtek-e a dolgok a hatalomra jutás első három évében a nemzetiségi politika területén, ahogyan azt Jókai 75-ben elképzelte s kívánta? Erre ő maga adja meg a választ.

A Szabadelvű Párt megalakulása után vezércikkben foglalkozott a fúzió eredményeképpen kialakult politikai erőviszonyokkal.³ Pártjának legfőbb törekvését „egy erős Magyarország” megteremtésében jelölte meg. „Magyarországnak nem eltűrt államot, de tényező államot kell képeznie” — mondja —, mert csak így tud sikeresen védekezni a pánszlávizmus és a pángermanizmus ellen, csak így őrizheti meg területi integritását. Ebből a szempontból vizsgálja a többségre jutott Szabadelvű Párt és a vele szemben álló, „össze nem tartozó töredékek: ultramontán és conservatív elemek, nemzetiségi túlbuzgók és a függetlenek” viszonyát. Cikkének célja: „az elválasztó

³ Szabadelvűség—szabadság. A Hon. 1875. május 27.

vonalt meghúzni” a kormányzó többségi párt és a „töredékek” között egy olyan kérdésben, amely szorosan kapcsolódik az „erős Magyarország” célkitűzéséhez. Ez: a szabadság szükséges mértékének a megítélése. A konzervatívok „sokallják” a szabadságot, miattuk Jókainak nincsenek aggodalmai: „azoktól, akik hazánkban sokallják a szabadságot, nem féltjük a szabadságot, hanem azoktól, akik kevesellik —, igen”. Ez utóbbiak között két irányzatot említ. Az egyik a Függetlenségi Párt, amely „vágyik az Ausztriától különállás szabadságra.” Ez már túlzó, veszélyes törekvés. Az osztrák—magyar államszövetség fenntartása, sőt erősítése ugyanis — Jókai felfogása szerint — elsőrendű nemzeti érdek. Mert „egy senkivel nem szövetekezett, magában álló Magyarország” nem tudná megvédeni „határait köröskörül egyidejűleg a pánszlávizmus és pángermanizmus hódításai elől.” A másik túlzó irányzat a nemzetiségi pártoké, amelyek keveslik a számukra biztosított állampolgári jogokat s „nemzeti autonóm szabadságra” vágnak. Ez azt jelenti, hogy „a nemzeti nyelv kulturális szabadsága” —, amelyet a nemzetiségi törvény biztosít —, „a maga számára területet igényel”, hogy „Magyarországon svájci kanton rendszert” akar meghonosítani. Ez pedig már ellenkezik az ország érdekeivel, veszélyezteti a történelmi határokat, ezért „ennek a szabadságnak törvényeink korlátot szabnak”.

De nemcsak a már megalkotott törvények. A jövőben meghozandók is, mert hiszen azokban az uralkodó osztályok érdekeit megtestesítő Szabadelvű Párt akarata jut kifejezésre. Már pedig ennek a pártnak — s vele Jókainak — a szabadság mértékéről vallott felfogása az állam - és nemzeti érdekekne álcázott osztályérdekekhez igazodott, és általában is, de nemzetiségi szempontból különösen korlátozó, egyre inkább beszűkítő tendenciát mutatott. Amikor Jókai ezt a cikket írta, a három szlovák gimnázium már nem működhetett. Tisza is kiadta már a nemzetiségek egyesülési jogait korlátozó rendeletét, a szlovák Matica sorsa is meg volt már pecsételve, a korlátozott választójog nemzetiségi — és magyar — tömegeket fosztott meg a népképviselői szabadságától. Cikke tanúsága szerint Jókai mégis azon a véleményen van, hogy Magyarországon a szabadságjogok területén nincs különösebb probléma. „A szabadság hazánkban nem üres hang” — állapítja meg, — „van sajtószabadság, amennyi éppen elég; egyesülési szabadság, amennyi szükséges, törvényhozási, alkotmányos szabadság, népképviselői szabad választás útján” stb. Elismeri ugyan, hogy bizonyos módosításokra, fejlesztésre szükség van, hogy a „meglevő szabadságnak is vannak még örökölt nyűgei”, de csak ezek eltávolításáról lehet szó. Aki ennél többet akar, aki kevesli a szabadságot, — mint a függetlenségi és a nemzetiségi pártok —, az falba ütközik, az a „többség” akaratával találja magát szemben. Márpedig a „többség”, a Szabadelvű Párt táborá gyakorolja az „erőt”, amellyel a nemzet akaratát juttatja érvényre: „A nemzet akaratá parancsol; a hazafiak a nemzet parancsának engedelmeskednek. Mi a szabadságnak ennél jobb meghatározását nem ismerjük”.

A fúzió után kezdődő politika és kormányzási módszerek lényegét aligha lehetne találójban kifejezni. Tiszta pártja, az uralkodó osztályok szövetsége azonosítja magát a nemzettel, s mert az erő, a hatalom a kezében van, akaratát mint a nemzet parancsát kényszeríti rá a „honfiakra,” akiknek egyetlen kötelességük az engedelmes-ség. Ha pedig a „szabadáság túlzói” ezt nem hajlandók tudomásul venni, Jókai — burkolt fenyegetésként — a francia és az észak-amerikai példát idézi emlékezetükbe: „Észak-Amerika egyesült országai s Franciaország ugyan szabad államok, de mind a kettő csak a szabadság túlzóinak holttestein keresztül jutott el a mostani szabadsághoz.” Igaz, hozzáteszi: „Ily harc nekünk még biztos diadalra sem kell”, mert legyengitené az államot és visszavetné a fejlődésben. Ezért „a béke szabadságát” ajánlja a kormánypárt ellenzékének, vagyis a kialakult helyzet elfogadását és a „hazafiak”

engedelmességét. Befejezésül így foglalja össze pártja (és önmaga) terveit a követendő politikáról: „Hogy egy ily *többség* (Jókai kiemelése) hatalmát hazánk boldogítására, anyagi helyzetünk rendbehozására, a nép megelégedésére minden irányban érvényesítse: — a bármely oldalról jövő megtámadásokat az erő tudatának nyugalomával fogadva, s amellett megingathatlanul előre haladva: ez közös óhajtásunk. Fogja is tenni.”

Valóban tette is, mint azt a Tisza-éra három éves fennállásának nemzetiségi mérlege bizonyítja. Mégpedig „az erő tudatának nyugalomával”, ahogyan azt Jókai az erőpolitika korszakának kezdetén megfogalmazta. Az „erő” hangoztatása, a „többség” azonosítása a nemzettel. — holott ez a többség csak a parlamentben volt meg, a valóságos osztályviszonyokat és a nemzetiségi tömegeket tekintve valójában kisebbség volt —, a „többségi” akaratként mint parancsnak az emlegetése, végül az ellenzéki törekvések számára kijelölt egyetlen kötelességnek, az engedelmességnek mint a béke feltételének a hangsúlyozása: mind olyan szempontok és irányelvek, amelyeket a hatalomra került Tisza-kormány a politikai gyakorlatban következetesen érvényesített. Ebben található meg az összhang, az egyetértés Jókai és a Tisza-kormány által követett nemzetiségi politika között.

Jókai a fúzió után is hitt ugyan a liberalizmus eszméiben, de ezeket az eszméket egyre inkább a szűk osztályérdekekhez idomította, hite hovatovább gyökértelenné vált, elmaradt a valóságos társadalmi folyamatoktól, s ő maga elveszítette tájékozódó képességét. Ezért tudott rajta eluralkodni a pánszlávizmustól való félelem, a nemzetiségi törekvések iránti bizalmatlanság, ezért esett könnyű áldozatává a nemzetiségi mozgalmakat kísérő gyanakvásnak, az alaptalan vádaskodásnak, amire bőséges alkalmat szolgáltatott épp a 70-es évek második felében a balkáni szláv népek szabadságharca, a cári Oroszország föllépése s mindennek visszhangja a hazai nem magyar népek körében. Jókainak nem volt személyes szerepe a kormány nemzetiségellenes ténykedésében, nem vett részt a kormányintézkedéseket megelőző határozatok meghozatalában, de tudomásul vette ezeket, hallgatólagosan egyetértett velük, mert felült az ellenséges aknamunkáról terjesztett híreknek, s maga is vallotta, hogy az ország egységét megbontani akaró törekvésekkel szemben hatalmi eszközökkel kell fellépni. S egyébként is fenntartás nélkül bízott Tisza Kálmánban, barátságukban egyetlen disszonáns mozzanat az 1868-as nézeteltérés. A fúzió után nemcsak barátja, kártyapartnere a „generálisnak”, hanem hűséges, kritika nélküli követője. Politikai megnyilatkozásaiban egyre inkább háttérbe szorult az önálló véleményformálás s helyét a sodródás, a mindenkori párt- és kormányérdekeket tetszetős előadásban népszerűsítő alkalmazkodás foglalta el.

Az 1875-ben meginduló hajszja idején sem írt a nemzetiségi mozgalmak ellen, sőt az Albina c. román lap cikkének átvétele s az emiatt kapott szemrehányásokra adott válasza arról tanúskodik, hogy a bonyolult helyzetben is elvszerű álláspontot igyekszik elfoglalni, mikor kijelenti: „Készségesen elismerjük, hogy a nemzetiségi törvényen túl mennünk nem szabad; de azt is határozottan állítjuk, hogy azt megtartanunk, teljes mértékben foganatosítanunk kell, és amilyen kérlelhetetlennek kell lenni azon elemekkel szemben, melyek e törvényen is túlmenő követeléseket nemcsak táplálnak: de azok valószínűsítésére törekszenek is: épp oly híven kell foganatosítani eme törvény határozatait”... „mi a magyar állam erejét nem a chauvin politika erőszakoskodásaiban keressük, hanem a törvényes hatalom méltányos gyakorlásában”.⁴ Ugyanakkor azonban — s épp ez mutatja szemléletének egyre szembetűnőbb ellentmondásosságát — készséggel helyt ad lapjában olyan írásoknak, amelyek durva támadáso-

⁴ A kötekedők és követelőkhez. A Hon. 1875. március 17.

kat intéznek a pánszlávizmussal vádolt szlovák mozgalom ellen, és szítják a magyar közvéleményben a nemzetiséggellenes hangulatot. A Hon 1875-ös évfolyama nagyszámú ilyen közleményt tartalmaz, amelyeknek uszító hangja és a nemzetiségi vezetők becsületét is súlyosan sértő vádaskodása merő ellentétben áll a Jókaitól megszokott nyilatkozatokkal.⁵

Hangneme, szemlélete és rágalmi alapján A gazdálkodás a tót Maticában c. első oldalas közleményt érdemes kiemelni,⁶ amelyben arról a V. Pauliny—Tóth-ról van szó, aki a szlovákoknál köztisztviselőként álló író és politikus, Jókainak képviselőtársa, Petőfinek első szlovák fordítója volt. Az aláírás nélküli közlemény a szlovákság közadakozásából alapított kulturális intézmény létrehozását meghamisítva ismerheti, s azt állítja, hogy „az egész tótság, kivéve néhány száz egyént, határozottan ellenséges állást foglalt el a pánszláv egylettel szemben”; „működése kizárólag politikai irányú volt”, „irodalommal, tudománnyal... nem foglalkoztak tagjai, mert nem volt közöttük egy író és tudós, de még a műveltség középszerű fokán álló ember sem”; vezetői, Pauliny alelnök és Sasinek titkár csalásra, egyéni haszonszerzésre törekedtek, az egyesület javára végzett gyűjtés kétharmada a vezetők zsebébe került; a Matica arany és ezüst éremkészlete — amelyet Pauliny és Sasinek őriztek —, nyomtalanul eltűnt stb. A szlovákokat fájdalmasan érintette Jókai lapjának „brutálisan-cinikus” cikke, amelyről jóval később Július Botto így emlékezik meg: „A támadás annál fájdalmasabb volt, mert a Matica ügyvezető alelnöke, Viliam Pauliny—Tóth Jókai Mórral, A Hon főszerkesztőjével baráti viszonyban állott, behatóan tájékoztatta őt a szlovák törekvésekről, úgyhogy ehhez a durva támadáshoz indítékul egyesgyedül a magyar türelmetlenség szolgálhatott.”⁷

Az a világnézeti és politikai válság, amelybe Jókai „48—49 részleges örökségének feladásával a fúzió után jutott”, a nemzetiségi kérdést érintő szépirodalmi alkotásaira is rányomta bélyegét. A Szomorú napok mind a két oldalt elmarasztaló kritikája, a középnemesi vezetéssel megvalósítandó magyar-nemzetiségi összefogás, az érdekközösség hangoztatása A régi jó táblabírákban és a Szegény gazdagokban —, ez mind szorosan kapcsolódik a magyar társadalmi fejlődés valóságos problémáihoz, amelyek sorában az ország népeinek közeledése, együttműködése a legfontosabbak közé tartozott. A Jókai által sugallt megoldásokat a romantikus képzelet és az illúzió formálja ugyan, de az irányzat, a művekben kitűzött cél a kor objektív szükségleteire utal. Még a Fekete gyémántokban festett ábrándkép is kötődik valamelyest — legalább a valósággal szemben táplált írói hiányérzet révén — ahhoz a társadalmi közegehez, amelyben keletkezett. De már az 1877-ben megjelent Egy az Isten semmit sem tükröz a korabeli összebonyolódott nemzetiségi viszonyokból, annak ellenére, hogy a regény cselekményének fő színtere a 48—49-es magyar-román harcoktól feldúlt Erdély. A háborús események tulajdonképpen csak a háttérrel szolgáltatják Zboróy Blanka és Adorján Manassé valószínűtlenül kalandos szerelmi történetéhez. A Torockó elleni támadásban sem a valóságos nemzetiségi ellentéteknek, hanem a Diurbanu néven renegáttá lett Vajdár Benjámin — szerelmi indítékból fakadó — személyes bosszújának van motiváló szerepe. Zenóbia családjának és az Adorján-fivé-

⁵ A Hon. 1875. január 13. A vidék c. hírvonatában a Matica névsorának és jegyzőkönyveinek lefoglalásáról; 1875. január 22. a turócszentmártoni szlovák gimnázium bezárásáról; 1875. április 16. a „Tót Matica” bezárásáról; 1875 június 11. a tárcarovatban Sebesztha: Egy tót könyv ismertetése. (Sasinek könyve); 1875. július 7. A Tót Matica kiadványai.

⁶ A gazdálkodás a tót Maticában. A Hon 1875. november 19.

⁷ Idézi Belo Klein—Tensoskalský: Möriz Jókai. Slovenské Pohlady 1925. 430. Tensoskalský Jókai mentségére felhossa, hogy ebben az időben már keveset foglalkozott lapjaival s nem igen olvasta el a közlésre szánt kéziratokat.

⁸ Sótér István: Romantika és realizmus. 488.

reknek ellenségeskedésében sem a nemzeti ellentétek válnak hangsúlyossá, hanem Zenóbiának és a gyűlölködés áldozatául esett kedvesének, az egyik Adorján-testvérnek a tragikus véget ért szerelme. Magának a háttérként bemutatott nemzetiségi harcnak a leírásában is az oktan pusztításra, a kegyetlenkedésre összpontosítja figyelmét az író, s így mintegy rávetíti a regényre a balkáni események hatása alatt megnövekedett aggodalmait, a nemzetiségi probléma megoldatlansága miatt elkomorult hangulatát. Nem a békülékenység jeleit fürkésző második, hanem a kiégett romokat, elnéptelenedett falvakat, a gyűlölködő arcokat számba vevő első erdélyi utazás sötét tónusú színeit teszi itt uralkodóvá, hogy annál jobban kiemelhesse a magyar Torockó jólétben, boldogságban élő népének derűs, szin pompás világát. S amint Torockó halálos fenyegetettsége közvetlenül Diurbanu—Vajdár személyes bosszújával van összefüggésben, s a nemzetiségi ellentétekhez csak távolabbi szálak fűzik, megmenekülése sem az ellenségeskedés valódi okainak megszűnéséhez kapcsolódik. A várost a végpusztulástól lakóinak rendíthetetlen hite, a székely fufang, a találékonyosság, legfőképpen pedig Manassé varázslatos egyénisége menti meg. Őt viszont —, miután kitört Diurbanu börtönéből — az ellenség oldalán harcoló Zenóbia látja el fegyverrel, sőt a gyáván menekülő Diurbanut is a kezére adja, ezt meg Manassé szabadon bocsátja. Nem valóságos társadalmi erők, nem szociális és nemzeti ellentétek mozgatják itt az eseményeket, hanem az egyéni nemeslelkűség és az alantas bosszúvágy, amelynek engedelmes eszköze a könnyen fanatizálható román tömeg. Az ellentétek kiegyenlítésének módzatait sem a politika színtjén, hanem az erkölcs szférájában, a napi küzdelmek szennyétől megtisztult, azok fölé emelkedő humánumban, a kiváló egyének morális magatartásában, a „jó szó”, a „testvéri csók” varázsában keresi Jókai. A regény egyik jelenetében, a románok katonai tanácskozásán —, ahol épp Torockó elpusztítását tervezik —, szerepeltet egy román papot, akinek az ölben önfeledten játszadozik az a magyar kisgyerek, akit a pap a lemészárolt magyarok közül mentett ki. A román felkelők egyik vezére, Ciprianu a jó szóért vendégül fogadja Manassét és társaságát, s a szeretet gesztusától meghatódva — Blanka megcsókolja Ciprianu leányát, Zenóbiát —, híres baromfitenyészetéből, amelyet román barátai előtt is féltve őriz, megajándékozza Blankát. Reggel pedig leányával kísérteti el vendégeit biztonságos úton, nehogy a román felkelők kezébe kerüljenek. A tanulságot Zenóbiával fogalmaztatja meg Jókai abban a jelenetben, amikor az a börtönéből szabadult Manasséval összetalálkozik: „Ha te azt úgy tudnád, hogy mennyit ér egy jó szó, egy testvéri csók, mint ahogy én tudom! Ha ezt úgy tudnák azok, akik az ország bölcséinek nevezik magukat! Hogy milyen kevés víz elég volna ezt a nagy tüzet eloltani! Egy könnycsepp! Egy gyehehnát!”

Ez is arra mutat, hogy a 70-es évek második felében Jókai nemzetiségszemlélete talajtanná vált. A magyarság jövőjét a feltételezett veszélyekkel szemben nem valami reális program megvalósításával, hanem az ellentétek fölött is kapcsolatot kereső morális magatartás, a nemzeti küldetés tudatából erőt merítő hősiesség sugalmazásával igyekszik biztosítani. Találón írja Sőtér István Jókainak e művéről: „A regényben megkezdődik egy sajátos misztifikálási folyamat, mely a nemzetiségi kérdés valóságos arculatát burkolja el, s akarva-akaratlan tápot nyújt a századvégen egyre erősödő sovinizmusnak”.⁹ A regénybeli Torockó, mely „egy előre tolt sziklafészke a magyar kultúrának”, közvetlen eszmei ösztönzője is a mű megjelenését követő években annak az országos mozgalomnak, amely az ún. közművelődési egyesületek szervezésével akarta a vegyes lakosságú országrészekben a „magyar állameszme”, a magyar nyelv és műveltség terjesztése útján meghódítani a nemzetiségeket.

⁹ Sőtér István i. m. 494.

A török elnyomás lerázására megindult balkáni népmozgalmak és az ezeket támogató Oroszország terjeszkedési politikája jelentős hatást gyakoroltak Jókai magatartására a hazai nemzetiségekkel kapcsolatban s fokozták aggodalmait a pánszlávizmus térhódítása miatt. Fel kell azonban figyelni arra is, hogy ezek az aggodalmak változó intenzitással jelentkeznek Jókainál. A bel- és külpolitikai események alakulása, s az abból kiolvasható kedvező vagy kedvezőtlen kilátások szerint csökkennek vagy növekednek, sőt szubjektív tényezőknek: a pillanatnyi hangulatnak vagy meggondolásnak is lehet motiváló szerepe. Ez is aláhúzza Jókai politikai felfogásának változékonyságát, ingatagságát, amelynek szembevető jelei különösen a 75-ös forduló után válnak gyakoriakká. Erre a politikai „rugalmasságra” aligha lehetne jobb példát idézni az 1878. januárjában írott két cikkénél, amelyeket időben csak két nap választ el egymástól, a pánszlávizmus veszélyéről mégis merőben ellentétes véleményt tartalmaznak. Ha a Monarchia balkáni terjeszkedését kell a közvélemény előtt igazolni, s ehhez legjobb érv a pánszlávizmus veszélyének emlegetése, Jókai nem habozik „pánszláv népvándorlás”-ról, a Magyarországot fenyegető „elárasztás”-ról beszélni s arról a veszedelemtől, amelyet Oroszország jelent a magyarság számára.¹⁰ Két nappal később pedig — Kossuthtal vitatkozva — magabiztosan hangoztatja, hogy Oroszországnak nincs oka „szláv fajrokonai és román hitsorsosai” felszabadításának ürügyén belekötni Magyarországba, a pánszlávizmus befolyása a nemzetiségek körében csekély, s különben is „az osztrák—magyar monarchia elég erősnek érzi magát bármelyik szomszédjával összemérkezni.”¹¹

Magatartása, megnyilatkozásai alapján arra lehet következtetni, hogy a pánszlávizmustól való félelem az évtized közepén uralkodik el rajta leginkább. A Balkánon szervezkedő szabadságmozgalmak, — amelyeknek első jelentkezését, a 75 nyarán kitört hercegovinai, majd a boszniai zendülést gyors egymásutánban követte a bolgár fölkelés, Szerbia hadba lépése és a cári kormány egyre nyíltabb beavatkozása s törekvése a hegemonia megszerzéséért —, olyan konfliktus lehetőségére figyelmeztettek, amelynek súlyos következményei lehetnek volna a krónikus nemzetiségi válságtól terhes magyar politika számára. A területi integritáshoz, a „magyar állameszméhez” görcsösen ragaszkodó Jókai ekkor hirdeti meg a „nemzetiségi túlzók” ellen az „erő” politikáját, és ekkor enged szabad teret lapjában a pánszlávellenes hangulatkeltésnek, a szlovák Matica bezárását előkészítő cikkeknek. Ekkor eluralkodó riadalma készíti a balkáni befolyás megosztását célzó Andrássy-féle külpolitika elfogadására, Bosznia és Hercegovina okkupációjának helyeslésére s a Németországgal 1879-ben létrehozott, Oroszország ellen irányuló kettős szövetség támogatására. Ez utóbbira hangulatilag különben is előkészítette őt a Bismarck-nál pár évvel korábban tett látogatása, amely mély rokonszenvet keltett benne, s azt a meggyőződését erősítette meg, hogy a Duna-medencében a vezetésre hivatott két nép, a magyar és az osztrák csak együttesen alkothat erős, „tényező” államot. A berlini látogatás olyan maradandó benyomást tett rá, hogy évek múlva ismételtelen felidézte cikkben és politikai beszédben is Bismarck szavait.¹²

A cári befolyás korlátozására, a pánszlávizmus megfékezésére irányuló lépések azután csökkentették Jókaiiban a veszélyérzetet, s ha el nem oszlatták is, de mérsékeltek aggodalmait. Gondolkodását, politikai állásfoglalásait befolyásoló jelenlétükről azonban számos jel tanúskodik. Az általános választójog bevezetését ismételt

¹⁰ Mondjuk ki az igazat. A Hon. 1878. január 22. Idézi Sötér István: Romantika és realizmus 481.

¹¹ A Hon. 1878. január 24.

¹² A magyar nyelv a népiskolákban. A Hon. 1879. május 3. és Jókai Mór választói között. Nemzet. 1885. szeptember 21.

elutasítja, mert az a nemzetiségek előretörését vonná maga után, vagyis teret engedne a pánszlávnak, dákorománnak minősített politikai törekvések számára. Ezért mondja a józsefvárosi választók előtt tartott beszédében: „Nem titkolom, hogy én az általános választási jognak híve nem vagyok. Nem vagyok azért, mert ha ez Magyarországon behozatik, Magyarország megszűnt magyar lenni. Államot többé alkotni nem tudunk.”¹³ S ugyanebben a beszédében jelenti ki: „Semmi olyan politikának, mely az orosz diplomácia céljainak előmozdítására irányul, se híve, se helyeslője soha nem leszek”. A magyar nyelv tanításáról szóló 1879. évi törvény vitájában is szól „az orosz terjeszkedés elleni” biztosítékokról.¹⁴ Ott vannak a szláv világhuralomtól való félelem nyomai a Szabadság a hó alatt c. regényének a titkos forradalmi társaságok terveit említő soraiban is. Az Akik kétszer halnak meg c. regény pedig fejezeteken át mutatja be az ún. pánszlávizmus eszméiért küzdő szlovákokat, akik a Svornost nevű titkos szövetség szellemében akarnak „kiirtani mindent, ami nem szláv”.

A 70-es évek végén mégis nyugodtabban, riadalom nélkül néz szembe ezzel a veszéllyel. Biztonságérzetét a dualizmus stabilizálódása és a Németországhoz fűződő szövetségi kapcsolat mellett az a meggyőződés, — nemegyszer felszíni jelenségekből táplálkozó illúzió — is növeli, hogy a hazai nemzetiségek meg vannak elégedve, s körükben a kevés számú politikai „izgató” nem tud szert tenni tömegbefolyásra, nem tudja megrendíteni őket a közös magyar haza iránti hűségükben. Kossuth egyik levelével vitatkozó — már említett — cikke szinte már az önámítás hangján szól a hazai nem magyar népek elégedettségéről, cáfolatul Kossuth aggodalmaira, aki „nagyon rosszul van informálva” a magyarországi helyzetről. Jókai —, miután hosszan sorolja az állampolgári egyenjogúság megvalósulását bizonyító érveit —, kijelenti: „Azonkívül is nagyon rosszul van informálva, aki Magyarországon destruktív nemzetiségeket keres. A magyar államellenes polgárok kontingense nagyon csekély töredéket képez, s még az sem mind azonos az oroszbaráttal.”¹⁵ Véleménye szerint a nemzetiségek politikai hangulata annyira kedvező, hogy „minden, a magyar állam elleni fondorkodás a velünk egy hazát védő szláv, német és román hazafiak loyálisán és józan eszén törik meg.” A pánszlávizmus eszméit terjesztő, kevés számú ellenséggel pedig, „akiket rubelekkel meg lehet venni”, majd elbánik az erősekező kormány. Más alkalommal — igazodva Andrásynak Oroszországgal szemben követett „kínosan korrekt” politikai vonalához — még arra a kritikai megjegyzésre is okot ad, hogy a „nemzetiségi rokonszenv” alapján foglal állást. Simonyi Ernő bíráló megjegyzésére így válaszol: „Én abban a támadó hatalomban nem az összes szlávok zászlóvivőjét látom, és az összes szlávok egyetemében nem látom a mi közös és természetes ellenségünket akkor, amidőn vannak a szláv nemzetiségek között, amelyek közöttünk élnek, melyek a szabadságnak első zászlóvivői voltak, melyek velünk harcoltak a szabadságharcban és velünk fognak együtt harcolni a jövőben is. Amidőn itt Magyarországon legbuzgóbb, leghívebb hazafiak a szlávok; amidőn egy társországunk tiszta szláv: én akkor a szlávokat Magyarországon mint ellenségeinket megbélyegezni nem engedem”¹⁶ Ebben a szellemben nyilatkozik az 1880-as felvidéki utazáson szerzett élményeiről is. Nem tagadja, hogy vannak elégedetlen elemek, köztük olyan is, „aki szimatolja a pénzszagot a moszkvai liga társolyában”. Ezek azonban nem tudnak híveket toborozni eszméiknek: „De hol a tábor? Hisz a felvidéki tót nép még csak egy pánszláv képviselőt sem küld fel a magyar országgyűlésre.”¹⁷

¹³ Jókai Mór programbeszéde. Tartotta a józsefvárosi választók előtt. A Hon. 1878. július 23.

¹⁴ A magyar nyelv a népiszkolákban. A Hon. 1879. május 3.

¹⁵ A Hon. 1878. január 24.

¹⁶ Jókai Mór: Politikai beszédei. I. 273.

¹⁷ A pánszlávok földjén. Rejtelmes história. Nemzeti kiadás XXXV. kötet. 1904.

Hasonlóképpen tábor nélküli vezérkarnak festi Orol Krivánszkit és társait az Akik kétszer halnak meg c. regényben, amely egyúttal az utolsó is a pánszlávizmust érintő munkái között. Utolsó, mert ekkorra már leküzdötte a szláv világhatalomtól való félelmeit. 1848—49-ben — mint láttuk — kifogyhatatlan szatirizáló kedvvel csipkedte-gúnyolta a Béccsel lepaktált nemzetiségi mozgalmakat, de ebben nemcsak az ellenforradalom segítőinek megvetése kapott hangot, hanem — mint ahogyan a Hol leszünk két év múlva c. groteszk humorú írása mutatja —, ott bujkált a sorok között a mélységes aggodalom, a szláv mozgalom esetleges sikereitől való rettegés, a magyarság jövőjének féltése is. A pánszlávizmus fantomját idézte meg a Szomorú napok-ban is. A nemzeti gyűlölet csinálók ellen írott s a „liga” megalakítását sürgető felhívás a soknyelvű ország szétesésétől való megrettenés, a pánikhangulat gyümölcse. A balkáni „földrengés” reakciója Jókainál az „erőpolitika” meghirdetése és lapjának támadássorozata a „pánszláv” kulturális intézmények ellen. A 80-as évek elejére feloldódott ez a szorongás, a pánszlávizmus már nem az a halálos ellenség, amilyenek Jókai korábban látta, már a megsemmisítő gúny hangján, főlényesen tud nyilatkozni róla. De nem azért, mintha azoknak a fantasztá terveknek, amelyeket Bodza Tamás álmaiként Jókai fantáziája színezett ki, valamikor is lett volna valóságalapjuk, s a 80-as évekre ez megszűnt volna. Hanem azért, mert a hatalma teljében levő Tisza-kormány, s az osztrák—magyar—német szövetség megszilárdulása Jókait bizakodóvá tette, táplálta benne a hiú reményt a sokmillió közép-európai nagyhatalom iránt, amelyik majd „tényező” állam lesz, bele tud szólni Európa dolgaiba. Ilyen helyzetben már nem kell aggódni a történelmi határok miatt, nem kell tartani a pánszlávizmus országbontó terveitől.

Ez azt is mutatja, hogy a pánszlávizmus körül támasztott hírverésben a döntő szerepet nem e politikai áramlatnak a hazai kisebbségek körében elterjedt eszméi vagy annak reális veszélyei játszották, hanem sokkal inkább a magyar uralkodó osztályok szubjektív közérzete, sőt tudatos törekvése arra, hogy a pánszlávizmus rémének emlegetésével igazolják nemzetiségellenes politikájukat s védelmezzék — a területi integritásra hivatkozva — saját osztályérdekeiket. Ennek a hangulatkeltésnek a hatása alól Jókai sem tudta kivonni magát.

Itt talán nem fölösleges rámutatni arra sem, hogy Jókai — s akikkel azonos politikai elveket vall: a Szabadelvű Pártban tömörült uralkodó osztályok — végső soron egyazon ok miatt utasítják el a pánszlávizmust és Kossuth föderációs tervét. Ez a közös ok: a területi egységhez, a történelmi határokhoz való ragaszkodás, a nemzetiségekre is kiterjedő osztályuralom megőrzése céljából. Erre egyetlen garanciát látnak — s lát Jókai is —, az Ausztriával való szoros szövetséget s annak politikai és katonai erősítését. Ez nyújt védelmet a szláv „kolosszus” ellen, s ezzel lehet eltorlaszolni a Kossuth-i elképzelések útját is. Épp ezért aligha lehet véletlennek tekinteni, hogy Jókai 1881-ben Ilyefalván mondott programbeszédében a három probléma együtt szerepel.¹⁸ Ebben a beszédben igyekszik nevetségessé tenni Kossuth tervét, amikor a föderációs országgyűlés székhelyének évenkénti váltakozásáról s a magyar képviselők kényszerű vándorlásáról beszél. (Ezzel kapcsolatban írta Kossuth Helfi Ignácnak, hogy Jókai „tudva, akarva nem igazat mond”¹⁹). Ebben a beszédben hangsúlyoztatja, hogy az országnak erős hadseregére van szüksége, hogy biztonságban lehessen Oroszországgal szemben s ennek a beszédnek a vezérgondolata, hogy Magyarország csak a dualizmus keretében, csak az Ausztriával való szövetségben állhat fenn. A szláv hatalom ellensúlyozása, a dunai államszövetség elvetése és az Ausztriához való ragaszkodás egyazon gondolatrendszer összefüggő elemeit képezi.

¹⁸ Jókai programbeszéde. (Ilyefalván 1881. június 5-én.) A Hon. 1881. június 10.

¹⁹ Kossuth Lajos Összes munkái. IX. Budapest. Az Athenaeum. R. Társulat kiadása 1902. 442.

Az Akik kétszer halnak meg c. regény karikatúrisztikus rajza a pánszlávizmus képviselőiről már az ilyefalvi beszédből is kitetsző biztonságerzet szülötte. A „Hurbánék beszállásolása Temetvényiekhez” megjegyzés a notesz jegyzetekben²⁰ kétségtelessé teszi, hogy Jókai e regényben a 48–49-es szlovák felkelés szereplőit mutatja be úgy, ahogyan azt 1881-es szemlélete s közérzete láttatta vele. A Temetényi gróf „védelmére” érkezett fegyveres csapat fosztogató, garázda söpredék, a környék szlovák lakossága tele van panasszal ellenük, „amit a szemük meglát, azt a kezük ott nem hagyja,” „papot is hordanak magukkal, de amit az prédikál, azt nem jó hallani emberi fülnek,”... „a kastélyban olyan dorbézolást visznek véghez, hogy nincsen az a kocsmá”; a szökőkutat vágóhídnak használják „a marcona pofájú alakok”; „az udvar közepén volt egy nagy veres tócsa: vértengernek nevezhetné az ember, ha veres bor nem volna;”... „abban feküdt hanyatt egy ember: halottnak nevezhetné az ember, ha részeg nem volna”. A csapatot kísérő pap — Baranecz Mathusalem — „beülhetett volna bátran a viaszkabinetbe, ahol a hírhedett rablógylkosokat mutogatják”, prédikációja „gyönyörű keveréke volt az istenes mondásoknak s a lázító szitkozódásoknak”, „a textus az volt, hogy ki kell írtani a magyarokat a világból! Vezérük Orol Krivánszki —, akiről kiderül, hogy azonos azzal a Zsiborákkal, aki a gyapjuszállítmányba rejtett grófi-gyémántokért állt lesben, s aki kétszeres börtönszökevény —, nagyhangú, harcias külsejű „délceg magas férfi”, valójában azonban gyáva, silány alak, félművelt fráter, aki búcsúzáskor lelopja a grófkisasszony ujjáról a gyűrűt és magával viszi a családi gyémántokat is. Nem különbek a csapat többi tisztjei sem. Viselkedésükből Illavay szolgabíró arra következtet, hogy ezek nem is az Ud Slovenské Svornosti nevű pánszláv egyesület tagjai, „ez nem a politikai fanatizmus rottája, ez még annál is rosszabb banda.” Végül is Illavay szolgabíró „derék tótjai”, a környék szlovák parasztsága veri ki „vasvillákkal, hosszú nyelvű baltákkal és egyenesre ütött kaszákkal” ... „a minden szláv népeket egy „vasgyűrűbe” foglaló csábítót.”

A 80-as évek szemüvegén át szemlélve ilyen részeges kalandorokból álló söpredéknek rajzolta Jókai a „pánszláv” mozgalom hazai vezérkarát, amelynek fő emberét Illavay pofonja ugrasztja ki a kastély ablakán. A korhoz szóló tanulság, hogy a nép körében nincs talaja a „vasgyűrű”-hirdette eszméknek, a szlovákságnak nem a nemzetiségi vezetőkre kell hallgatni, hanem az Illavayakkal összefogva a közös haza zászlaja alatt kell fölsorakoznia. A „desperatus existenciák” olyan „törzskar”-t alkotnak, amely mögött nem áll semmiféle tábor. A korabeli szlovák olvasó is ezt a tendenciát fedezte fel a regényben. Az 1888-ban megjelent cseh nyelvű kiadásról írja Škul-tý: „Miközben ócsárolja azokat, akik a szlovákokban igyekeznek felébreszteni a népi és a nemzeti büszkeséget, meggyalázza a történelmi mozgalmat is, amelyben erősebben jelentkezett a szlovák nemzetiség önvédelme.”²¹

Ha Jókai szemében ilyenek a visszaütött vezetők, a nép „fogadatlan prókátorai”, vajon milyennek látja magát a népet?

A népről csak az elismerés hangján tud szólni. Nem úgy, mint valamikor, a pálya kezdetén A remete hagyományában, a Szomorú napokban és az Életképek pesti híreiben. Akkor még a Beszkydek hegyeinek lakói félállati létben tengődnek, szellemi elmaradottság, alkoholizmus, babonás hiedelmek teszik könnyen fellázíthatóvá, magyarellenes, pánszláv jelszavak hiszékeny követőivé a Szomorú napok gyáva, de rombolásra, gyilkolásra mindig kész szlovák tömegeit. A régi jó táblabírák népe már csendes, jólelkű, becsületes, de elesett, szelíd megadással túri a nyomorúságot, önmagán segíteni nem tud. Az egyhuzasos leány-ban már említés történik a szlovákok vállal-

²⁰ Akik kétszer halnak meg. I. Akadémiai Kiadó, Budapest 1966. 454.

²¹ Národní Noviny. 1888. 143. szám.

köző szelleméről — „Ezek a mi India-utazóink”... megtanulnak minden országnak a nyelvén alkudni” —, de Jókai itt is inkább a szegénységet emeli ki, amely gyermekeik „eladására” kényszeríti a szlovák anyákat. Mennyivel más képet fest a szlovákságról a 80-as évek elején! Ez a nép már nem hagyja el magát, sikerrel veszi fel a harcot a szegénység ellen, szorgalmas, a megélhetés forrásaiban rendkívül találékony, józan életű, példás adófizető, „még inséges időben sincs adóhátralékuk. Faképet, játékszereket faragnak, azt boldogabb vidékre elhordják, mégis leróják, amivel az államnak tartoznak.”²² Gyakorlatias szelleme, szorgalma, szabadságszeretete segíti a megélhetési gondok leküzdésében: „Szegényebb és szaporább, minthogy megélhesen az istenadta földből: kénytelen szétvándorolni a széles világba. De nem koldulni jár, mint a dervis; nem szolgálatba állni, mint a helveta, hanem dolgozni, kereskedni. A világ minden nagy városában övé az utca, kész szállása a házküszöb. Ismeri e vándor alakokat Párizs úgy, mint Sztambul; az egyik tudja az utat Londonig, a másik Teheránig, meg Asztrakánig. Ami pénzt összeszereznek idegen országban, azt hazahozzák az ősi zsuptető alá, s javítanak vele a sors mostohaságán. A nagyvilágban szerteszét bolyongva megtanulnak angolul, franciául, németül, törökül, perzsául anynyit, amennyivel a bejárt országban érthetővé tudják magukat tenni.”²³ Ez a világjáró, de hűségesen hazatérő nép nyugodt természetű, megbízható, fiai „más népfajt képeznek s mégis eggyé vannak forrva a dzsentrivel”, nem Orol Krivánszki-ra, hanem Illavay-ra hallgatnak, sőt a magyar arisztokráciának is védelmezői. Illavay szolgabíró mondja Temetvényi grófnak: „Legyen megnyugodva a gróf, ha az egész világ egy hullámozó tengerré válik is, ez a mi vidékünk megmarad szigetnek; s ha jön olyan idő, mikor mindenki elpártol is a zászlójától, ez a nép el nem árulja hazáját és eddigi vezéreit soha. Itt és csak itt, nyugton alhatik a gróf, mert hívei között van, akik vérükkel is meg fogják védeni.”

A „pánszláv” eszméket elutasító, a „dzsentrivel eggyé forrott”, a hazáját és eddigi vezéreit „hűségesen szolgáló szlovák nép” Jókai szemléletében annak a programnak az illúziós megvalósulását jelzi, amelyet a Politikai nemzetiség című tanulmány a „közös érdekek” alapján körvonalazott. Jókai meg volt győződve arról, hogy pártjának és a Tisza-kormánynak a politikája a közműveltség fejlesztésével és a „jóllét” emelésével valóban a „közös érdekek”-et tartja szem előtt, s ezáltal elősegíti a politikai magyar nemzet keretében élő népek békés, testvéri együttműködését. Beszédeinek, cikkeinek tanúsága szerint a 80-as évek elején úgy ítélte meg az ország belső helyzetét, hogy ez a folyamat komolyabb akadályok nélkül, erőteljesen halad előre. Ez az optimizmusa, valóságnak vett óhaja tükröződik az Akik kétszer hálnak meg szlovák népének rajzában is.

1880-as felvidéki utazása —, amelyen regényéhez anyagot is gyűjtött — csak növelte illúzióit a „hazafias” érzelmű szlováksággal kapcsolatban. Szinte elragadtatással ír élményeiről, amelyeknek valóságselemeit romantikus színezéssel illeszti be politikai ábrándképei közé, s bennük a szabadelvű nemzetiségi politika igazolását látja: „Most két esztendeje — írja 1882-ben — keresztül -kasul jártam a magyar-tót felvidéket, voltam Nyitra, Trencsén, Árva, Liptó legszebb vidékein: úgy mentem mindenüvé, mintha haza mennék; úgy fogadtak mindenütt, mintha a legtösgyökeresebb magyar nép lakta vidéken járnék, a tót munkások a mezőn a maguk népdalai mellett énekeltek az „Isten, áldd meg a magyart” ,a tót polgárok, iparosok koszorúkkal fogadtak a városok bejáratánál, papjaik s azok között kemény pánszlávoknak elhíresztelt celebritások távol falvakból eljöttek ahhoz a házhoz, ahol szállva voltam, s mondtak olyan felköszöntőket, becsületes hazafias érzelemtől áthatott, lelkesült szavakat,

²² A pánszlávok földjén...

²³ Akik kétszer hálnak meg... 11—12.

(igaz, hogy némelyik tótul), hogy azoknál különbet a mi ős szittya vérünk se buzoghat elő, a katolikus tót papi méltóságok pedig éppen kifogástalan érzelmű magyar hazafiak... amit bennem szívesen fogadtak, az a speciális magyarság megtestesülése.”²⁴

Milyen jellemző a zárójeles megjegyzés: „igaz, hogy némelyik tótul”! Arról árulkodik, hogy ekkor már Jókai felfogása szerint a „hazafias érzelemtől áthatott” felköszöntőket inkább magyarul illetet volna mondani. Illavay szolgabíró szlovák parasztjai nem sokat értenek még „saját országuk urnak való nyelvéből”... „beszélni nem tudnak magyarul, hanem érezni a haza szerelmét, azt nagyon jól tudják”. A katonának besorozott szlovák legényt is ez az érzés fűti, amikor büszkén a mellére üt: „Ja som magyar!”

Ennek a hazaszeretetnek az elmélyülését reméli Jókai a magyar nyelv kötelező oktatásától a nemzetiségi iskolában. Az ezt elrendelő 1879. évi törvény mellett érvelő cikkében²⁵ ugyan arra hivatkozik, hogy korszerű közigazgatás csak úgy lehetséges, ha az állam minden polgára ismeri az állam, a hivatalok nyelvét. Erről az álláspontról utasítja vissza Polit szerb nemzetiségi képviselő és Mocsáry Lajos kifogásait is, akik az új nyelvoktatási intézkedésben a magyarosítás eszközét látják. Amikor azonban a törvény megvalósulásának első eredményeit az 1880-as utazás alkalmával számba veszi, lelkendező beszámolójából kiderül, hogy ő sem csak a közigazgatás igényeire gondol. Örömmel fogadja a tájékoztatást, hogy csupán Trencsén megyében „száztíz magyarul tanító iskola van, s azok között tizenkettő, amiben az előadási nyelv kizárólag magyar”. Örömet még inkább növeli, hogy „a többi megyében is így van. A nép maga kívánja így.” Az iskoláktól azt várja Jókai, hogy bevégezzék „azt a nagy művet, amit Árpád apánk ezer év előtt megkezdett”. Korábban a magyar irodalomtól remélte a nagy történelmi feladat véghezvitelét: „a velünk egy hússá, de nem egy lélekké vált nemzetiségek meghódítását”, a „lelki egybeolvadás” elősegítését. Az iskolák — Jókai tapasztalata szerint — hatékonyabb eszköznek bizonyulnak. Megelégedéssel fogadja, hogy „Árvaváralján már az iskolás gyermekek „dicsértessék a Jézussal” és „adjon Isten jó napot!” köszöntenek magyarul”. És mindez elsősorban az „állameszme” szerény terjesztőinek, az iskolamestereknek az érdeme: „Ez a gárda hatol előre ellenállhatatlanul. Munkája láthatatlan; de feltarthatatlan, mint a felvilágosodásé. A hajnalsugár elűzi a kísértetet.”

A magyar nyelv „ellenállhatatlan”, „feltarthatatlan” terjedése a szlovákok (és a többi nemzetiség) körében azt a reményt erősítette meg Jókaiiban, hogy az „egy lélek-ké” válás folyamata a legjobb úton halad, s nincs már túlságosan messze az az idő, amikor a történelmi ország egységes és oszthatatlan területén létrejön az egységes, erős politikai magyar nemzet. Úgy vélte: az ország nemzetközi helyzetének megszilárdulása a Németországgal szövetségre lépett dualizmus keretében, valamint a magyarság (a magyar uralkodó osztályok) országon belüli vezető szerepének elismeretése kettős biztosíték a jövő számára. A 80-as évek elejére kialakult illúzióizmusa ebből a két forrásból táplálkozott.

A magyar nyelv térhódításáról szóló, lelkesült nyilatkozatnak van egy hétköznapiabb, nyíltabban fogalmazó változata is ugyanebből az időből: Jókai képviselői beszéde Nagy-Borosnyón²⁶. Ez bizonyossá teszi azt, amit a felvidéki beszámoló még csak sejtet. A beszéd arról igyekszik meggyőzni a hallgatóságot, hogy a Monarchia egységének megőrzésére a nemzetiségek miatt van szükség. Ennek kapcsán mondja: „Ha ez a mi Magyarországunk úgy volna csordultig tele székekkel, mint amily sok nem magyar ajkú polgár van most e hazában: én ma sem írtóznám vissza attól a gon-

²⁴ A pánszlávok földjén...

²⁵ A magyar nyelv a népiskolákban. A Hon. 1879. május 3.

²⁶ Jókai beszéde Nagy-Borosnyón. A Hon. 1881. június 13.

dolattól, hogy önálló, független ország legyünk. Hanem, hogy ezt elérjük, arra bizony idő kell. Sok idegen nép lakik köztünk, melynek az eszejárása, melynek vágyai kívül csapongnak az ország határain. Amíg mi ezeket a velünk nem egy ajkon beszélő népeket meggyőzzük arról, hogy itt, ebben a mi Magyarországunkban magyar állampolgárnak lenni kedvezőbb, jutalmazóbb, mint akármely más ország polgárának nevezetni: ehhez idő, és a kormánynak nagy, mély bölcsessége kell.” A beszéd további részében aztán kiderül, hogy nem csupán a jó állampolgári közérzet biztosítása a cél, hanem „a sok idegen nép” magyarrá nevelése, elmagyarosítása. Ez jelenti majd „Árpád apánk ezer év előtt megkezdett” nagy művének a befejezését. S akkor szó lehet majd az ország teljes függetlenségéről: „Ha egyszer ezt a hazát, ezt a nagy magyar hazát lakó minden ember, az országnak most 15 milliót tevő minden lakosa — akik közül csak hét millió a magyar — magyarnak fogja vallani magát, magyarnak fogja érezni magát — (minden bizonnyal sajtóhiba az újságszövegben a „*nagynak* fogja érezni magát”) — : akkor kiállhat a világ elé azt mondani a magyar, hogy én követelem magamnak ezt az országot és azt senkivel megosztani nem akarom”.

Jókai tehát a 80-as évek elején eljutott a nemzetiségek beolvasztásának, elmagyarosításának — nem a gondolatához, az már eleve ott van a politikai nemzet fogalomban, hanem — a nyílt kimondáshoz. Úgy tűnhet, hogy nagy-borosnyói beszédének idézett passzusa ellentétben áll azokkal a korábbi nyilatkozataival, amelyekben ismételten védelmezte a nemzetiségek jogait a szabad művelődésre, a nemzeti sajátosságok, a nemzeti nyelv megőrzésére. Nem arról van-e szó, hogy Nagy-Borosnyón megtagadta korábbi elveit, nemzetiségpolitikai felfogásának humanista vonásait? Nincs ellentmondás az egyetértésre törekvő, a békés együttműködést hirdető Jókai és a nagy-borosnyói szónok között. Jókai—Széchenyihez, Eötvöshöz hasonlóan — a természetes asszimiláció híve, azért utasította el mindig az erőszakot, ezért ragaszkodott mindig a törvényben biztosított nemzetiségi jogok tiszteletben tartásához. Abban a hitben ringatta magát, hogy a közös érdekeken való munkálkodás és az ennek során kibontakozó nemes „verseny” meghozza majd a magyarság győzelmét, — s erőszak alkalmazása nélkül is — az ország népeinek egybeolvadását. Úgy hitte, ez biztosabb, bár lassúbb útja az asszimilációnak. „Ehhez idő és a kormánynak nagy, mély bölcsessége kell”, hangsúlyozta Borosnyón, módszerül pedig a meggyőzést ajánlotta. Korábban a politikai meggondolás, az „eszélyesség” tiltotta, hogy nyíltan megnevezze a végső célt, az asszimilációt. Ha most erre sor kerül, abban a felvidéki útnak is része volt. A szlovákság magyarosodásáról vendéglátóitól, a Tisza-kormányt szolgáló megyei uraktól kapott tájékoztatást. Azok elhittették vele, hogy „a nép maga kívánja” a magyar tanítási nyelvű iskolákat, s ő szívesen elhitte ezt. Annál is inkább, mert ez felelt meg saját óhajának, s összhangban állt a kormány terveivel és a felülről irányított közhangulattal is. Nem sokkal később ugyanis megindult a mozgalom a nyílt magyarosítást programszerűen vállaló „közművelődési” egyesületek szervezésére. Ehhez a hangulathoz igazodott a 15 millió magyar emlegetése is.

De ez a közhangulatnak tett engedmény azért nem jelenti azt, hogy Jókai most már átállt a türelmetlen magyarosítók oldalára. A nemzetiségi politikában továbbra is eddigi felfogásához igazodott: ragaszkodott az állampolgári jogegyenlőség tiszteletben tartásához, hangoztatta a békés együttműködés fontosságát; másfelől viszont szükségesnek tartotta az erő alkalmazását az ország egységét veszélyeztető törekvésekkel szemben. Ebben a kettős, de egyazon célra irányuló tevékenységben látta a magyar „állameszme” lényegét, s annak történelmi eredetére, forrásaira épp ebben az időben mutatott rá egyik parlamenti beszédében.

Az 1882. évi költségvetési vitában az ellenzék támadta a kormány balkáni politikáját s követelte Bosznia és Hercegovina megszállásának megszüntetését. Jókai a

kormány intézkedéseit védelmezve a „historiai jog”-ra hivatkozott, melyet a honfoglalással szerzett a magyarság, amikor „bejött ide és először érezte hatalmát, azután pedig érezte bölcsességét az itteni népekkel és alkotott országot.” Jókai felfogása szerint az ország évezredes fönmaradását, az államalkotás „eszméjének” gyakorlati megvalósítását csak a fegyver és a bölcsesség együttes alkalmazásával lehetett biztosítani. Így a történelmi előzmények, a földrajzi helyzet és a népességi viszonyok eleve meghatározták az országban uralkodó magyarság politikáját. „Ennek az országalkotás vakmerő eszméjének — mert az volt — a következése lett egyszer ezer év óta tartó háború és harc. Ezer év óta minden emberöltő ivadéka alatt kellett a magyarnak ezen államalkotási eszméért egyszer harcolni és azonkívül idebenn folytonosan ősi intézményekkel a magába olvasztott népséget magával megszerettetni, azokkal a közös hazát elismertetni, elfogadtatni és ezen közös intézmények által megszilárdítani egy magyar államnak az eszméjét.”²⁷ Jókai ennek a — szerinte — történelmileg meghatározott politikának az örököse, folytatója. Hitvallása összefoglalásának, politikai jellemzőjének tekinthetjük nyilatkozatát: „Azt az eszmét, melyért őseink vérüket ontották, amelyért őseink bölcsességüket manifesztálták, a magyar államalkotás eszméjét minden áldozattal — ha kell véráldozattal, ha kell fáradsággal, izzadással — tovább folytatni akarjuk”.

Ezek a mondatok nemcsak nemzeti történet szemléletét mutatják meg, hanem rávilágítanak arra a rendező elvre, arra a központi gondolatra is, amely egységbe fogja, összefüggő, következetesen fölépített rendszerbe állítja a nemzetiségi kérdésben vallott nézeteit. Ez a rendező elv a nemzeti (nemesi osztály —) érdekek mindenek fölé helyezése, a nemzeti — nemesi önzés érvényesülése, a nacionalizmus. A soknyelvű országban az „úr-nemzet” a honfoglaló magyarság (a magyar nemesi osztályok), amely vállalta e terület államává szervezésének terheit — Bismarck szerint is csak neki van ehhez tehetsége —, ezer éven át fönntartotta, megvédte ezt az államot, s ezzel kivívta magának a jogot az uralkodó szerep betöltésére. Uralmát az itt lakó többi népek fölé a történelmi jog támasztja alá, ezért a hatalmát velük nem osztja meg. Nemzet az országban csak egy van: a magyar, s ez szabadelvűségből, nagylelkűségből hajlandó az idegen ajkúak számára biztosítani az állampolgári jogokat, de különálló nemzeti jellegüket nem ismeri el. Az állampolgári egyenjogúság a politikai magyar nemzet keretében van adva a nemzetiségek számára. Ez a szemlélet szab korlátokat Jókai szabadelvűségének is, amely csak addig terjed, ameddig a nemzeti (nemesi) érdekek megengedik. Ezért utasította el makacsul az általános választójogot, még azt is beismervé, hogy ezzel szabadelvűségén esik csorba: „Magyarország helyén nem marad, ha m, ezen; elismerésem, szabadelvű principiumot elfogadjuk.”

A harc és a meggyőzés-megszerettetés kettős módszeréből Jókai az utóbbira vetette a hangsúlyt, erre készítette őt írói-művészi alkata, humanizmusa, erkölcsi felfogása. Ezért hirdette, sugalmazta évtizedeken keresztül regényekben, számtalan újságcikkben és politikai beszédben a kölcsönös megismerés, a testvéri egyetértés fontosságát. Ezért állt ki oly sokszor a nemzetiségek védelmében, ezért szólt elismeréssel a hazai népek tehetségéről, értékes tulajdonságairól és a múlt függetlenségi harcaiban (Rákóczi, 48) szerzett érdemeikről. A 80-as évek elején eluralkodó bizakodásának is az a hiedelem volt a táplálója, hogy a „megszerettetés”, a nemzetiségi tömegek megnyerése végre sikerült, felépíthetjük „nemzetünk nagy palotáját”, s talán belátható időn belül elkövetkezik a nagy történelmi fordulat, a magyarság és a nemzetiségek „lelki egybeolvadása”, a „honfoglalás” befejezése.

A békés megoldásnak volt a híve, de ha a mindenek felett álló nemzeti érdekek úgy

²⁷ Jókai Mór Politikai beszédei. II. 206.

kivánták, a „véráldozat” gondolata sem riasztotta. Az 1882. évi költségvetési vitában a hadügyi kiadások megszavazását sürgette, arra hivatkozva, hogy ha az európai országok fegyverkeznek, Magyarország sem ülhet ölbe tett kézzel. Ugyanakkor „sikertelen áldozatnak” minősítette a „rettenetes bálványt”, a hadügyi költséget, amelyet a nemzeti gyűlölködés kényszerít a népekre. Ez utóbbit kell leküzdeni ahhoz, hogy megszűnjék a fegyverkezési verseny: „Mert a lefegyverzésnek nem az a kezdete, hogy lerakjuk a puskát meg a kardot, hanem hogy letegyük azokat az indulatokat, mik a puskát meg a kardot mozgásba hozzák; szüntessük meg a nem egymás nyelvén beszélő polgároknak egymás közti küzdelmét, egymás ellen való gyűlöletét.”²⁸

Ebben az időben állandó gondja a békés, baráti kapcsolatok erősítése a külországokkal és az országon belül élő népek között. Következésképpen és bátran föllép a békebontók ellen akkor is, ha azok a magyarság soraiból kerülnek ki. Vezércikkben foglalkozik az Istóczy képviselő által előterjesztett antiszemita javaslattal, s ennek kapcsán elutasít minden nemzetiségellenes, türelmetlen megnyilatkozást: „Égyik nap jön egy, aki egy százsz töredék alkalmatlankodása miatt az erdélyi szászyságot szeretné kikergetni az országból, másik nap a bácskai, szabadkai hazafias szerbeket szeretné egy másik kiugratni a határon néhány éretlen omladinista demonstrációi miatt; megint egy másik nap egy új ötlet kerekedik elő, ami a budapesti, sőt az egész országbeli német kereskedő és iparosvilágnak izen írtóháborút — ma azután változatosság kedvéért kaptunk egy kis zsidóheccet.”²⁹ Higgadtságra, megfontoltságra int és ki tudja, hányadszor figyelmeztet a törvény előtti egyenlőségre, amely nem tekint sem nemzeti-ségi, sem vallási különbségre: „Mi törvényeinket úgy alkotjuk, hogy azok mellett a hazának minden polgára akár magyar, akár német, akár román, akár szláv, akár zsidó, ebben az országban édes hazáját ismerje, szeresse, oltalmazza.” Ettől a gondolatától vezettetve száll vitába Grünwald Bélának azzal az érvelésével, mely szerint az „állameszmét” a közigazgatásban messzemenően érvényesíteni kell, azaz „éreztetni a hivatalnokok kinevezése által azt, hogy Magyarországon magyar az úr.” Ezzel szemben Jókai elveti a megyei tisztviselők állami kinevezésének tervét, mert a választásos rendszer — véleménye szerint — jobban figyelembe veszi a nemzetiségi viszonyokat: „Én a magyar államiság eszméjét mindazokban az intézményekben, amelyek eddig keresztül vannak víve, pártolom és helyeslem — mondja —, de annak kiterjesztését úgy, hogy az mint kényszer nyomja a nemzetiségeket, odáig kiterjesztve látni, hogy a nép a tisztviselőjét idegen embernek, ellenségnek tekintse, sem hasznosnak, sem lehetőnek nem tartom. S ez lenne azután igazi veszély a hazára úgy, mint a trónra nézve is.”³⁰ S végül még egy megnyilatkozására kell utalni ebből az időszakból annak bizonyítására, hogy a békét, a nemzetiségek megnyerését milyen sokoldalúan igyekszik ápolni, s minden alkalmat megragad jószándéka nyilvánítására. Az iparfejlésztéssel foglalkozó egyik országgyűlési felszólalásában nagy elismeréssel nyilatkozott a szerb háziipar izléses termékeiről —, amelyeket az „ipartárlaton” látott —, s ennek felhasználását is a nemzetiségi béke érdekében tartotta szükségesnek: „Ami leginkább meglepett engem ezen az ipartárlaton, az volt a szerb népnek ipara. Az én t. képviselőtársam, Polit jutott akkor rögtön eszembe. Ő mindig úgy mutatja be nekünk a szerb népet, mint elégedetlen, haragos nemzetiséget, akit pedig én itt úgy tanulmányoztam megismerni, mint egy finom izlésű, művelt és magas szorgalomra képes népet. S az a feladata a kormányynak és a törvényhozásnak, hogy a népeket éppen az ipar és forgalom kielégítése által csatolja a hazához. A szövőszék fonalai azok, amik legjob-

²⁸ Jókai Mór Politikai beszédei. II. 195.

²⁹ A Hon. 1882. február 19.

³⁰ Jókai Mór Politikai beszédei II. 109.

ban idekötik a népeket a hazához.”³¹ Nem nehéz felismerni, hogy „az ipar és forgalom” kielégítése, mint kormányfeladat, annak a „jóllét”-nek az emelésére szolgál, amelyik a Politikai nemzetiség szerint a haza népeit egybekapcsoló „közös érdekek” körébe tartozik.

A 80-as évek elején tett nyilatkozatai tehát összhangban állanak a húsz évvel korábban megfogalmazott elveivel. Ez a tény Jókai következetességét, elvszerű magatartását igazolja a nemzetiségi politikában. Föl kell azonban figyelniünk előbb idézett országgyűlési beszédének egyik mondatára, mely így hangzik: „Magyarországon arra, hogy valaki kényerét kereshesse, megélhessen, nem szükséges nemzetiségét megtagadni, itt mindenki maradhat a maga családi körében, a maga nemzetiségi körében annak, aminek született.” Ez 1881. október 18-án hangzott el, négy hónappal a nagyborosnyói beszéd után, amelyben — mint láttuk — épp ellenkező irányban jelölte meg a fejlődés útját, amikor a nemzetiségek magyarrá válásáról szónokolt. Igaz, ekkor is ott szerepelt a türelemre utaló „ahhoz idő kell” és a „meggyőzés”, de a 15 millió magyar mint határozott, reálisnak tekintett program, különösen ha együtt szemléljük az 1880-as felvidéki útról írott beszámoló iskolamestereinek lelkesítő dicséretével, mégis megsejtet Jókainál valami sürgető érzést, alig palástolt türelmetlenséget, amely ellentétben áll eddigi felfogásával. Következetessége a nemzetiségek megnyerésére irányuló politikában, az állampolgári jogegyenlőség biztosításában, a nemzeti elfogultság és gyűlölködés elutasításában mindvégig töretlen. De a nemzetiségek beolvasztásában érzelmeitől hagyja befolyásoltatni magát. A nyílt erőszakot itt is elveti ugyan, és a megnyerés, a meggyőzés fontosságát hangoztatja, de belső türelmetlensége egyre inkább arra készteti, hogy egyetértően a kormány magyarosító politikájával még akkor is, ha annak módszerei ellentmondanak az általa hirdetett elveknek. Ezt az ellentmondást úgy igyekszik feloldani, hogy a meggyőzés eredményének minősíti azt is, amit az erőszak kényszerített ki. Az iskolák útján megindított magyarosítást úgy hozza összhangba saját elveivel, hogy elhiszi, kétkedés nélkül tudomásul veszi: „a nép maga kívánja így”. Úgy fogadja el az erőszakot, hogy tagadja annak erőszak-jellegét. Így állott elő az a helyzet, hogy szavai és a valóság között egyre nagyobb lett a távolság. A kormány nemzetiségi politikájában a „harc és bölcsesség” között a hangsúly az elsőre tolodott át, amit Jókai nem akart tudomásul venni. Ezért bölcsességet hirdető nyilatkozatai hitelüket veszítették, valóságértékük megszűnt, szépen hangzó frázisokká váltak, amelyekben rajta kívül nem hitt már senki sem.

A Tisza-kormány fenntartás nélküli támogatása Jókai tekintélyét nemcsak a baloldali ellenzék szemében járatta le, — mint ahogy ezt az országgyűlési beszédeit kísérő közbeszólások mutatják —, hanem a nemzetiségek körében is erősen megcsappantotta korábbi nagy népszerűségét. A pánszlávizmus elleni hadakozása, lapjának sorozatos támadásai a szlovák intézmények ellen, saját cikkei, beszédei, amelyeknek a nemzetiségi jogokat védő gyakori utalásai merő ellentétben állottak annak a kormánynak és pártnak a gyakorlatával, melynek Jókai egyik leghűségesebb támogatója volt, végül is az irányában táplált bizalom teljes megszűnéséhez vezettek. Ezt jelenti be a Národnie Noviny vezércikke — Vajanský írása —, amely szembesíti Jókainak a nemzetiségi nyelvek és kultúra fejlesztését helyeslő nyilatkozatait a valóságos helyzettel, s arra a következtetésre jut, hogy csupán szép szavakról, „költészetről” van szó, aminek semmi köze a tényekhez. „Nem kételkedünk a szavak őszinteségében, és hisszük, hogy az (író) szíve diktálta azokat. Nem tagadjuk azok helyességét, igazságát, nemes jóindulatát. Csak egyetlen egy dolgot tagadunk: azt, hogy lett volna valaha is olyan magyar politikus, gondolkodó, közéleti személy, történész, szónok és diploma-

³¹ Jókai Mór: Politikai beszédei II. 183.

ta, magát Jókait sem kivéve, aki ezeknek a szavaknak a szellemében cselekedett volna.”³² Ha igazságtalannak érezzük is ezt a súlyosan elmarasztaló bírálatot a fúzió előtti Jókaira, — aki akkor valóban az egyetértés útját egyengette írói tetteivel: a műveivel —, a 75 utáni időszakra mindenképpen jogosnak kell elfogadnunk. Annál is inkább, mivel Jókai ekkor már írói hírnevét is hagyta eszközül felhasználni, hogy azzal a Tisza-kormány a külföld előtt leplezze a nemzetiségek hazai elnyomását. S igaza van a Národnie Noviny-nak, amikor Tiszáéknak ezt a törekvését „szégyentelen hazugságnak”, „ostobaságnak” minősíti s azt hangoztatja, hogy a külföldi közvéleményt nem Jókai szép szavaival, hanem tetteikkel kell tájékoztatni, s hogy az elnyomás tényeit csak tényekkel lehet cáfolni.³³

A tények pedig csak újabb okot szolgáltatnak a hazai idegen ajkú népek elkeseredésére.

A magyar nyelv kötelező oktatásával megindult intézményes magyarosítást az ún. közművelődési egyesületek mozgalma folytatta. Az első közművelődési egyesület még 1881-ben megalakult Sáros megyében a „magyarságot és a népnevelést terjesztő egyesület”-ként, amelynek bevallott célja volt „a brutalitást és az immoralitást kivevé minden megengedett törvényes eszközzel törekdni a magyarság visszahódítására.”³⁴ Ezt követte 1882-ben a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület, amely alapszabálya szerint „a nem magyar ajkú lakosságot magyar nemzeti szellemben fenntartani, nevelni, a magyar nyelvet mint az állam nyelvét terjesztetni kívánja.”³⁵ Az egyesületek nagyobb arányú szervezése és tevékenységük kibontakozása az évtized közepére esik. Jókai lapja, a Nemzet 1885 derekán többször foglalkozik vezércikkben is ezek munkájával, népszerűsíti, dicséri kezdeményezéseiket, hangsúlyozza szerepüket a magyar műveltség terjesztésében. Amikor a szász és a román képviselők az Erdélyi Közművelődési Egyesület egyik akciója kapcsán fölháborodva tiltakoznak a magyarosítás ellen, a Nemzet — az egyesületet védelmezve — a magyarosítás gyanúját mint „rémkép”-et utasítja vissza s azt bizonygatja, hogy az egyesület „defenzív” jellegű, „az elrománosodott s ilyen veszélynek kitett” magyaroknak igyekszik védelmet nyújtani.³⁶ Közvetettebb módon, a nemzetiségi nyelv felhasználásával, annak leple alatt igyekszik a magyar „állameszmét” terjesztetni, vagyis magyarosítani a betiltott Matica vagyonát öröklő Magyarországi Tót Közművelődési Egyesület, amelynek a vezetőségében olyan közismert sovínisták is helyet foglalnak, mint Grünwald Béla. A megalakulásáról szóló közleményben³⁷ a Nemzet megismétli a Matica ellen annak idején felhozott vádakát és az egyesület célját a „pánszláv agitáció” ellensúlyozásában és „a tót nép” hazafias érzületének megvédésében” jelöli meg. „Az egyesület — mondja Jókai lapja — csakis a kizárólag tót nyelven beszélő alsóbb rétegeket tartja szem előtt” éspedig ezért, mert „a társadalom felsőbb osztályai úgyis egészen magyarok s a magyar irodalom termékeivel elégítik ki szellemi szükségleteiket.” A nép „hazafias érzületének megvédése” a gyakorlatban azt jelenti, hogy az egyesület ki akarja húzni a talajt a szlovák irodalom lába alól s a csak szlovákul beszélő tömegek kezébe magyarból fordított történelmi könyveket, elbeszéléseket, „hazafias” szellemben szerkesztett néplapokat, népszerű röpiratokat, naptárakat, ismeretterjesztő kátékat kíván adni „léleknevelítő” olvasmányul. A Nemzet névtelen cikkírója — Jókai pártjának és lapjának nagyobb dicsőségére — „elmaradt, saját csekély szellemi és anyagi

³² Poesia a pravda. Pánu Móricovi Jókaimu. Národnie noviny. 1885. január 27.

³³ Národnie noviny. 1885. január 29.

³⁴ Kemény G. Gábor: A magyarországi nemzetiségi kérdés... 132.

³⁵ Kemény G. Gábor i. m. 132.

³⁶ Nemzet. 1885. április 1.

³⁷ Nemzet. 1885. február 15.

erejükből szellemi fejlődésre képtelen népfajokról” beszél, amelyekkel szemben „kulturális missziókat” kell teljesítenünk. S a magyar közvélemény szándékos megtevesztésére még azt sem ártallja a fordítások indoklásául leírni, hogy „tót írók, kik eredeti munkákat írnának, nincsenek.”

A Jókai főszerkesztésében megjelenő napilap 1885-ös anyagából még egy vezércikket kell idéznünk annak bizonyítására, hogy a közművelődési egyesületek célja, feladata bevallottan a nemzetiségek beolvasztása volt.³⁸ Mondanivalójának általános jellege alapján ez a cikk elvi állásfoglalásnak is tekinthető s a kezdőbetűkkel jelölt szerző (B. G. = Beksics Gusztáv) a Szabadelvű Párt és a kormány véleményét is tolmácsolta az egyesületek feladataira és módszereire vonatkozóan. Fontosabb gondolatai a következők: Németország és Oroszország mint „autokrata államok”, nagy nemzetek, megengedhetik maguknak a nemzeti kisebbségek elnyomását, erőszakos beolvasztását, de Magyarországon egészen más a helyzet. Itt „az erőszaktól, a sovénizmus túlságaitól óvakodni kell”. De azért a magyar államnak is „öntudatos nemzeti politikát” kell követnie, „a magyar állameszmét tartozik védeni”, „még a magyarosítást is elő kell mozdítania, mert tartozik alkalmat adni, hogy a nemzetiségek az állam nyelvét megtanulhassák.” Az állam által folytatott magyarosításnak azonban határt szab a törvény, amely biztosítja a nemzetiségi nyelvek és kultúra jogait. — A továbbiakban megtudjuk, hogy miként lehet — és kell — a törvényt szabta határokat átlépni. Ez a megtisztelő „hazafias” kötelesség az egyesületekre hárul, amelyek a társadalom szervezetei, függetlenek az államtól s a törvény sem korlátozza őket, csak a „józan eszély”, mely szerint mindent tehetnek, csak föllépésük „ne provokáljon”; a hazafiságot nem szabad kizárólag a magyar nyelvhez kötni, mert „lehet jó magyar az is, aki nem tud magyarul.” Hogy azután az államtól függetlenített társadalom mennyire szabad kezét kap a magyarosításban, sőt biztatást, ösztönzést a türelmetlen föllépésre, az kiderül az alábbi sorokból: „Más azonban a társadalom. Ennek sok szabad, amit az állam meg nem tehet. Nyitva áll előtte a versenynek minden útja; kínálkozik számára a verseny minden eszköze. Fölényének súlyát éreztetheti; bizonyos fokú türelmetlenség is elnézhető neki. Ha tehát a magyar társadalom akcióra mozdul, ha versenyre száll a nemzetiségi társadalmakkal, ha a magyar kultúrát akarja ezek közt terjeszteni hathatósabb eszközökkel is, mint melyek az állam rendelkezésére állnak: mindez jó és helyes, sőt kötelessége a társadalomnak.” Ennek az általános támadásra mozgósító felhívásnak a hangját nem teszi barátságosabbá az sem, hogy a cikk többször is hangoztatja a „tapintat” fontosságát, s hogy a felelős szerkesztő (Hegedűs Sándor) közbeszúrt megjegyzése is figyelmeztet „az eszközök gondos megválogatására.” A szerző a vármegyék közt is fokozni óhajtja a magyarosítási versenyt, s a győztest megillető pálmát — dunántúli viszonylatban — máris Somogy megyének ítéli oda: „Találna tért a dunántúli megyékben bármily virágzó közművelődési egyesület. Baranya, Zala, sőt részben Vas és Sopron nem olvasztották be egészen nemzetiségeiket. Somogyé az elsőség, melyet egy vármegye sem vitathat el tőle”. Ebből világosan kitűnik, hogy olyan akcióról van szó, amely nemcsak az idegen többségű területekre, hanem az egész országra kiterjedően akarja véghezvinni a nemzetiségek beolvasztását, befejezni — Jókai szavaival — „Árpád apánk nagy művét” a 15 millió magyart emlegető nagy-borosnyói beszéd szellemében. Végül az is kiderül, hogy az állam és a társadalom közti „munkamegosztást” sem kell túlságosan komolyan venni. Mert bármennyire „más” is az állam és a társadalom, az egyesületek munkájában „hatósági közegek” is részt vehetnek, nem ugyan hivatalos minőségükben, „csak mint a magyar közművelődést előmozdító hazafiak”. De vajon szét tudta-e választani magában Grünwald Béla a hivatalos minőséget és a „hazafi”-t?

³⁸ Nemzet. 1885. március 17.

Az egyesületek magyarosító törekvései ellen Mocsáry Lajos röpiratban tiltakozott, leleplezve azok agresszív jellegét, megbélyegezve Tiszának a nemzetiségi kérdésben alkalmazott „jezsuitizmusát.” Rámutatott, hogy a közművelődési egyesületek „eredendő bűnben születtek”, „a tilosba léptek”, céljuk: „magyarosítani minden áron” ezért az ország békéjét, jövőjét veszélyeztetik.³⁹ A röpiratot Mocsáry megküldte Jókai lapjának is, amely vezércikkben utasítja vissza annak állításait, kétségbe vonja szerzőjének magyarságát, „gyász-magyar”-nak bélyegzi, aki az ellenséghez pártolt.⁴⁰

Vajon Jókai hogyan vélekedik a közművelődési egyesületek munkájáról? Hogyan egyezteteti azt össze a nemzetiségpolitikában eddig hangoztatott nézeteivel? A kérdésre könnyű volna azzal válaszolni, hogy a Nemzet-nek, amelyben a nyílt magyarosítást helyeslő s az egyesületeket erre ösztönző cikkek megjelennek, Jókai a főszerkesztője volt. Lapjának politikai irányvonalát ő maga szabta meg, ennél fogva abban csak olyan cikkek jelenhettek meg, amelyekkel Jókai maga is egyetértett. Még ha el is fogadjuk Mikszáthnak azt a megjegyzését, hogy Jókai ebben az időben már személyesen nem sokat foglalkozott lapjaival, hanem munkatársaira bízta azokat, a hallgatólagos egyetértés, az utólagos helyeslés akkor is bizonyítottnak látszik. Hiszen főszerkesztői helyreigazítás vagy cáfolat nem követte az említett cikkeket.

Tanulságosabb azonban Jókai nyilatkozatait szemügyre venni. Az említett cikkek megjelenési évében, tehát 1885-ben kassai választói előtt mondott beszédet.⁴¹ Ebben „azokról a korkérdésekről” szolt, „amik a jelent leginkább uralják s a jövőbe áthatnak.” Ezek közé tartozik az európai fegyverkezési verseny, amelynek közvetlen okát a nemzeti gyűlölködésben jelöli meg. Ez utóbbiról azután hosszan beszél, szenvedélyes szavakkal ítéli el és mutat rá káros következményeire, a népeket nyomorba döntő hatására: „Az okatlan nemzeti gyűlölet, az istentelen harag a más nyelvet beszélő testvérek iránt, az elbizakodott dölyf, a pokoli bosszúvágy, egy közös néven chauvinizmus: ez az, ami Európa nemzetei szívét eltölti, ami valamennyit kölcsönösen szerencsétlenné teszi”. Ám a sovinizmust csak általában, csak más népeknél bírálja, Magyarországon pedig — a nemzetiségeket kivéve — tagadja létezését: „A magyar nemzetet nem vádolhatja senki chauvinizmussal” — mondja. Érdekes a bizonyíték is: mert törvényben tette kötelezővé az iskolákban a német nyelv tanulását. S a nyomaték kedvéért még egyszer visszatér Magyarország kivételes helyzetére az európai országokkal szemben: „Én a chauvinizmust, még ha magyar is, elítélem, s saját nemzetiségemnek a pártolását nem viszem odáig, ahol egy más ajkú nemzetiség elnyomása kezdődik. De Magyarországon, ahol törvény lett hozva a nemzetiségek egyenjogúsításáról, ahol a törvény előtt minden állampolgár egyenlő joggal van felruházva, erről szó sem lehet”. Tagadja az 1879-es iskolatörvény magyarosító célzatát, cáfolja az ellene elhangzott kifogásokat is és sajátos módon most nemcsak a közigazgatás szempontjaira, az egységes államnyelv szükségességére hivatkozik, hanem a nemzetiségek érdekeire is. Azt akarja elhitetni, hogy az uralkodó osztályokat a korszerűség igénye, a következetes demokratizmus készítette a törvény megalkotására, s az ellene tiltakozó nemzetiségek haladásellenes, antidemokratikus álláspontot képviselnek: „A korszellem demokratikus iránya azt követeli, hogy a magasabb életpályák ne csak a régi kiváltságos osztályok, hanem a volt jobbágyság előtt is legyenek nyitva... Ugyanerre akarunk alkalmat nyújtani a nem magyar ajkú köznépeknek is, amidőn iskoláiban az állam nyelvét tanítatjuk ... Hol van hát az a ránkfogott zsarnokoskodás?”

³⁹ Közli Kemény G. Gábor: A szomszéd népekkel való. 533.

⁴⁰ Nemzet. 1886. január 26. és január 29.

⁴¹ Jókai Mór választói között. Nemzet 1885. szeptember 21.

Hasonló módon, a tények mellőzésével, megtévesztő szónoki ügyességgel védelmezi a közművelődési egyesületeket is. Tőlük éppenséggel az ország megmentését várja. Mert „vannak számos nagyravágyó dühöngők”, akik fel akarják darabolni az országot, akik egy kis hárommegy királyságot”, „vojvodinát”, „dacoromán hercegséget”, „száz örgrófságot”, „felvidéki okoliát” akarnának kiszakítani az egységes magyar államból. E törekvésekkel szemben fontos szerep vár az egyesületekre, amelyek — Jókai szerint — „erőszak nélkül” igyekeznek „a becsületes köznépet megtartani, vagy ha kell, visszavezetni a békés hazaszeretet útjára.” S hogy ez miképpen történik, megint csak a tényeket figyelmen kívül hagyó szép szavakból tudjuk meg: „Eszközeik közt nincs semmi erőszak... népiskolák, kisdédóvók, ösztöndíjak, művészet, irodalom, dal, zene, szó. Hát ezek-e azok a dzsingiszkáni népiértő eszközök, aminőkkel a nemzetiségi chauvinisták bennünket vádolnak?”

Ezeket a szavakat nem lehet másként értelmezni, mint hogy Jókai helyeselte, szükségesnek tartotta az egyesületek működését s egyetértett módszereikkel is. Ő is hangsúlyozza társadalmi jellegüket s ezzel szabad kezét ad nekik a módszerek megválasztására. A kormányt és a közigazgatási szerveket, vagyis magát a magyar államot pedig ártatlannak igyekszik feltüntetni a szemrehányásokkal szemben. De vajon tudta-e, hogy mi folyik a nemzetiségi vidékeken? Jó lelkiismerettel állíthatta-e az egyesületekről, hogy „eszközeik közt nincs semmi erőszak”? Nem érvényes-e itt is Kosuth elmarasztaló megállapítása, amelyet az illyefalvi beszéddel kapcsolatban tett, hogy Jókai „tudva, akarva nem igazat mond”? Mentségére felhozható, hogy nagy elfoglaltsága s talán már a korral járó fáradékonyága is akadályozta az alapos tájékozódásban. De közelebb járunk az igazsághoz, ha azt állítjuk, hogy sok mindenről tudomása volt, de Tisza politikájával ellenállás nélkül sodródva a lehetetlent kísérelte meg: eszményeit sem akarta földadni, de a presszióval siettetett magyarosítás csábításának sem tudott ellenszegülni. A jó lelkiismeret illúzióját úgy őrizte meg, hogy önkényesen az ideákhoz igazította a valóságot. Ennek lett azután a következménye, hogy tekintélye, szavahihetősége, politikai nézeteinek, ítéleteinek, hitele nemcsak az országgyűlési ellenzék szemében csökkent, hanem nemzetiségi körökben is.⁴²

Politikai pályafutásának utolsó évei már a tömeges asszimiláció, az egész ország magyarrá válásának a bővületében telnek. Orosházi beszédében 1887-ben nem utolsósorban azért ítéli el az antiszemitizmust, mert az fékezi a zsidóság beolvadását, márpedig ez ellenkezik a kisebbségben levő magyarság érdekeivel: „Mi magyarok 6. 500 000-en vagyunk az országban, kisebbségben vagyunk, 10 millió nem magyar áll velünk szemben. E 10 millió nem magyar közül egyedül az izraelita az, ki magyar lenni akar.”⁴³ Van ebben szemrehányás is azoknak, akik nem akarnak magyarok lenni. S újabb érv a közművelődési egyesületek mellett, hiszen azok éppen arra vállalkoztak, hogy a vonakodókat „meggyőzzék” a magyarrá válás szükségességéről. Ugyanez a gondolat bukkan fel az egri beszédben, amikor Jókai arról az időről ábrándozik, „majd ha egyszer Magyarországon minden ember magyarul, ha nem is beszél, de magyar szívvél fog érezni...”⁴⁴

Annyira megszálloottjává lesz ennek az eszmének, hogy a Habsburg-ház és a dualista rendszer iránti közismert hűségét is hajlandó — látszólag — kétségessé tenni, csak hogy a magyarosítás ügyének megnyerhessen ellenzéki érületű választókat. Említett egri beszédében — mint már korábban is Nagy-Borosnyón — ezért kapcsolja össze a nemzetiségek elmagyarosodását az ország függetlenné válásával. Amíg a magyarság „nagy kisebbségben” van, addig szükséges az Ausztriával való szövetség.

⁴² Jókai v. páci. Národnie noviny. 1887. június 28.

⁴³ Nemzet 1887. június 21.

⁴⁴ Jókai beszéde egri választóihoz. Nemzet. 1887. június 14.

De majd ha az ország lakossága nemzetileg egységessé vált, „akkor igenis eljött az ideje annak, hogy Magyarország önálló és független legyen.”

Ha ezt az érvelést összevetjük azzal a korábban többször hangoztatott nézetével, mely szerint Ausztriára a nemzetiségek feletti hatalom megtartása érdekében van szükség, akkor kiderül, hogy Jókai felfogása szerint Ausztria csupán eszköz a hazai népek elmagyarosítására, az asszimiláció pedig eszköz az Ausztriától való megszabadulásra. S ezt Bécsben zokon is vehették volna, de nem vették. Mert tudták, hogy az osztrákokkal való szakítást Jókai sem gondolta komolyan. Épp ellenkezőleg! Ábrándjai között nemcsak a 16 millió magyar szerepelt, hanem — már 1872-ben — a megálmodott jövő század Habsburg Árpádja, azután „Rezső” trónörökös, Jókai szerkesztőtársa az Osztrák—Magyar Monarchiát ismertető sorozatban. E sorozat Abauj-Torna vármegyéről szóló kötetében írja Jókai; „A magyar földnek isteni ereje van magyart teremteni. Magyarra lesz, aki erre a földre lép.”⁴⁵

Amikor Egerben, s korábban Nagy-Borosnyón az ország függetlenségét az egész népesség magyarrá válásával hozta kapcsolatba, akkor ennek az ügynek a zászlaja alá igyekezett toborozni azokat a választókat, akikben még valamennyire is élt 48 öröksége, a függetlenség vágya. A 48 nemes hagyományaiból táplálkozó megcsapant energiákat így akarta felhasználni a kormány céljainak, a tömeges beolvasztásnak az érdekében. Úgy hitte, ezzel nemcsak a szabadelvű politikának, hanem azon keresztül az országnak, a nemzetnek tesz szolgálatot.

Szolgálataira azonban — mint a politikai szerepléseit fogadó, egyre elutasítóbb visszhang tanúsítja, — nem igen volt már szükség. Tisza Kálmán bukása (1890), a Szabadelvű Pártban kibontakozó belső válság meggyorsította Jókai politikai pályafutásának a hanyatlását is. Komáromi visszalépése után az oravicai nemzetiségi kerület juttatta utolsó mondátumához. A karcagi balsiker után pedig végleg búcsút mondott a képviselőségnek.

A nemzetiségi kérdésben is figyelemre méltó, utolsó politikai megnyilatkozása a komáromi választópolgárokhoz intézett levele, amelyet végső számvetésnek, a politikai pálya lezárását jelző hitvallásnak tekinthetünk.⁴⁶ Ebben a Szabadelvű Párt 17 éves kormányzásának mérlegét állítja fel, s szemlét tartva a pénzügyek, az ipar, a kereskedelem, a honvédelem, az igazságszolgáltatás stb. fejlesztésére tett intézkedések felett, hangsúlyozza a Szabadelvű Párt országépítő történelmi érdemeit. Szavai nem hagynak kétséget afelől sem, hogy e párt politikáját tudatosan, szilárd meggyőződéssel vállalta. A komáromi jelöltséget is azért fogadja el, mert — mint mondja — a Szabadelvű Párt politikáját „lelkem meggyőződéséből osztom.” Külön is kiemeli a párt célkitűzései között azt a törekvést, hogy az ország nemzetiségei „a szabadelvű alkotmányosság alapján egy szétbonthatatlan politikai nemzetté tömörüljenek.” A 17 év történelmi érdemei között tartja számon a már említett iskolatörvényt és a kisdedovársról szóló 1891. XV. tc -et, amely a nemzetiségi óvódákban is kötelezővé tette a magyar nyelv terjesztését. Mindezzel a Szabadelvű Párt „a nemzeti irányú közművelődést hatalmasan előmozdította.” Jókai szerint a gyakorlat igazolta a szabadelvű nemzetiségpolitika helyességét. Ezt a meggyőződését fejezi ki a komáromiakhoz intézett levél elvi igényű tétele: „Nemzeti politikát igen is lehet csinálni erőszakkal és lehet csinálni jó intézményekkel. Erőszakkal csinálják Oroszországban, jó intézményekkel csináljuk mi Magyarországon, de lármával, frázisokkal sohasem csináltak nemzeti politikát, hanem annak ellenkezőjét, a nemzetiségi izgalmat.”

⁴⁵ Magyarország vármegyéi és városai I. Abauj-Torna. Idézi Somogyi Sándor: A nacionalizmus az önkényuralom korának magyar irodalmában c. előadását követő vitában Sziklay László. MTA. O. K. 1960. XVI. kötet. 141.

⁴⁶ Jókai Mór levele a komáromi választópolgárokhoz. Pesti Hírlap. 1892. 1892. január 24.

Pedig hát, hogy mennyire voltak jók és kinek használtak ezek az intézmények, azt Jókai könnyen lemérhette volna azoknak a „nemzetiségi izgalmaknak” a hevességén, amelyeket a „a jó intézmények” kiváltottak a hazai népek körében s amelyeknek a megnyilvánulásait ő maga számos esetben nemzetiségi sovinizmusnak bélyegezte. De ezeknek nem tulajdonított jelentőséget. Azokat a jelenségeket kísérte inkább éber figyelemmel, amelyek — mint a 80-as felvidéki utazás magyarul köszönő szlovákjai — a magyarosodás folyamatáról tanúskodtak s a „jó intézmények” célszerűségét látszottak igazolni. Megelégedéssel látja, hogy a Pesten megtelepedett szlovákok (vendégglősök, cipészek, kereskedők, fodrászok stb.) elmagyarosodnak, s efölötti örömét egy anekdotai keretben ábrázolt nemzetiségi képviselő szavaival fejezi ki: „Hát ez mind igen jól van. Gratulálok magamnak, hogy az én familiám igen szépen terjeszkedik az országban. Derék, szolid hazafiak. Semmi kifogásom ellenük. Au contraire. Örülök rajta. Hogy mink, szegény tótok időjártával ilyen derék magyaroknak megismertetünk.”⁴⁷

Ha a komáromi levél nemzetiségi szempontból a politikus Jókai számvetése volt, A gazdag szegények (1890) — ugyanarra a tárgyra vonatkoztatva — az íróé. Szlovák alakjaiban — főként a részletesebben kidolgozott Krányec Frányó figurájában — a „politikai magyar nemzet” eszméjének gyakorlati megvalósulását mutatja be Jókai. Krányec hibásan ugyan, de már folyékonyan beszéli nyelvünket, a magyar kultúrával is megismerkedett már. Lidi kisasszony ablaka alatt elhaladva mindig magyar népdalt játszik hangszerén. (Evila még szlovák népdalt énekelt!) Anélkül, hogy tudná, mi az, már a „magyar állameszme” híve, igazi „hazafi”. Nemzeti öntudatát tükrözi egyik amerikai élménye is: „Volt nálunk nagy árvíz, elvitte tízezer embert: egész várost. Aztán ránk fogták, a magyarokra, kifosztottuk halottakat. Ezt enyim gyomrom nem veszi be.” Amikor Amerikában „te tolvaj magyar”-t kiáltottak felé, tiltakozott, de nem a „magyar”, hanem a „tolvaj” ellen. Hazaszeretetlen sincs nála hiány. Messzi földet bejárt ember, ahol „pinz van, annyi, mint a polyva,” de csak Magyarországon érzi jól magát: „Csak hiába, nincs olyan szip ország egész világon, mint a mienk Magyarország”. Jókai tehát a hön óhajtott „lelki egybeolvadást” ábrázolja Krányec Frányó alakjában. A szlovák nép egyszerű fiát úgy állítja elénk, amilyenek mindig is szeretete volna látni, mentesnek minden pánszlávizmustól, olyanak, aki nem hallgat a nemzetiségi „uszítók”-ra, „sovinisztákra,” nem kifelé tekintet az országból, hanem a távoli Amerikából is hazavágyik, akiben semmi nyoma sincs a magyargyűlöletnek. Röviden: Krányec Frányó Jókai nemzetiségi ideálját testesíti meg.

Ugyanakkor azonban észre kell vennünk, hogy a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó korábbi regényekhez képest olyan változást is mutat A gazdag szegények, amely nem az író szemléletének módosulásából, hanem magából a témából következik. A Zöld paradicsom „proletárromantikája” valóban azt akarja elhíttetni, hogy „mily idillien tiszták, erkölcsösek, szenvedélyeikben is mennyivel igazabban boldogok a szegények.”⁴⁸ De ezeknek a szegényeknek az erkölcsösségéhez, boldogságához az is hozzá tartozik, hogy nem ismerik a nemzeti gyűlöletet. A Zöld paradicsom lakói közt van magyar, zsidó, szlovák, cigány, de a nemzetiségi különbség eltűnik a szegények szolidaritásában, egymásra utaltságában, a kölcsönös segítségben. Azok közé az erények közé, amelyeket Jókai „ismét csak a maga osztályának körein túl” keres, „melyekről lemondani sohasem tudott” —, odatartozik a különböző nemzetiségűek békés gyűttélése is az egyenrangúság alapján. Ez itt valósul meg a Zöld paradicsom szegényeinek közösségében. Korábbi műveiben Jókai a magyarság és a nemzetiségek kapcsolatát

⁴⁷ Mink, szegény tótok. Pesti Hírlap. 1892. december 25.

⁴⁸ Sőtér István: Romantika és realizmus. 465.

mindig olyan viszonyként ábrázolta, amelyben a vezető szerep, a kezdeményezés, a rátermettség, a kiváló erkölcsi tulajdonságok a magyar (középnemesi) regényalakok jellemzői voltak. A gazdag szegények világa nem ismeri a magyar vezetésű összefogást. Se Szüköl Makár segédfogalmazó, se Pacal János közrendőr, se Lidi kisasszony nem járul hozzá többel Kapor Ádámék problémájának megoldásához, mint Krányec Frányó, aki a szegény emberek leleményével teremti elő a kincsnek számító egy forintot. Gondban és örömben egyetlen közös világot alkotnak, s együtt veszik fel a harcot a közös ellenféllel: a Kapor Ádámék „boldogságát” késleltető bürokráciával s a mindnyájukat kizsákmányoló Tarafás Basilius háziúrral. Egymáshoz való viszonyukat az önzetlenség, az emberség, a kölcsönös bizalom jellemzi. Krányec Frányó, a házaló „bicskakereskedő és bögreűzér” egész árukészletét — hogy az eső kárt ne tegyen benne — Kaporék konyhájában hagyja, s eszébe se jut, hogy megszámlolja, hiszen: „Egyik szegín ember másik szegín embertől semmit nem elvesz.”

A gazdag szegények a nemzetiségi probléma megoldásának önkéntelenül is olyan változtatást villantja fel, amely már túlmutat Jókai gondolatkörén. Arra figyelmeztet, hogy az ország népeinek egysége, az igazi „politikai nemzetiség” nem az uralkodó osztályok vezetésével, hanem azok nélkül, az egyszerű dolgozó emberek társadalmában valósítható csak meg. De ez a tanulság nem az író szándékából fakad, hanem a téma természetéből, a Zöld paradicsom lakóinak objektív helyzetéből sugárzik.

Ami A gazdag szegények-ben nemzetiségi szempontból az írói szándékra vall, az Krányec Frányó „magyarsága”, hűsége a „magyar állameszméhez”. Más szóval: a „jó intézményekkel” megvalósított nemzetiségi politika művészi ábrázolása. Tehát ugyanannak az illúziós szemléletnek a terméke, amelyik a komáromi levélben történelmi jelentőségűnek minősíti a Szabadelvű Párt 17 éves uralkodását.

* * *

Összefoglalásul a következőket állapíthatjuk meg.

Jókai nemzetiségpolitikai felfogása két forrásból táplálkozik: a nemesi nacionalizmusból és a liberalizmus eszméiből. A kétféle elem olyan egységes gondolatrendszer alkot, amelyben az elsődleges, a meghatározó tényező a nemesi nacionalizmus. A liberális elemek ennek alárendelten, a mindennek fölé helyezett nemzeti érdekektől korlátozva illeszkednek a szemléleti keretbe. Kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy minden, ami Jókai nemzetiségi nézeteiben stratégiai, céljellegű s következetesen végigkíséri a fél évszázados politikai pályát, az a nemesi nacionalizmus jegyeit hordozza; ezzel szemben a liberális gondolati elemek inkább taktikai jellegűek, körük a változó helyzet szerint tágul, vagy szűkebbre szorul; időnként következetlenségről árulkodnak, sőt — a 75 utáni években — hamisan csengő jelszavakká üresednek a túlsúlyba jutott nacionalizmussal szemben.

E gondolatrendszer legfontosabb alkotó részeinek s ezek összefüggéseinek áttekintéséhez kiindulópontul az 1882. február 22-i parlamenti beszéd kínálkozik. Ebben szól Jókai a nemesi osztályok történelmi jogáról, amelyet a fegyveres honfoglalással és a meghódított terület államháza szervezésével szereztek, amikor megvalósították „a magyar államalkotás eszméjét”. A „magyar állameszme” — vagy annak megvalósulása: a magyarság-vezette soknemzetiségű ország — úgy maradhatott fenn ezer éven át — mondja Jókai —, hogy az uralkodó osztályok egyrészt erőszakot alkalmazva harcban kényszerítették hatalmuk alá az itt lakó népeket, másrészt pedig „bölcsséggel”, „jó intézményekkel” igyekeztek őket megnyerni. Jókai véleménye szerint a polgári fejlődés korszakában is ezt a kétarcú politikát kell érvényesíteni. Vagyis hatalmi eszközökkel el kell nyomni az ország egységét veszélyeztető, a szepe-

ratista törekvéseket s emellett tapintattal, a jogos igények kielégítésével kell az ország népeit magunk mellé állítani s megteremteni a feltételeket a „lelki egybeolvadásra.”

A „történelmi jog”-ra támaszkodó hegemonia szorosan kapcsolódik Jókai szemléletének lényegéhez: a „politikai nemzet” fogalomhoz. Eszerint a soknyelvű országban nemzet csak egy van: a magyar s ez a nemzetiségekkel együtt alkotja a politikai magyar nemzetet, amelynek minden állampolgár — nyelvre való tekintet nélkül — egyenjogú tagja. A politikai magyar nemzetben tömörülő állampolgárokat az érdekek azonossága köti egymáshoz. Ez az érdekezonság a múltban a közös haza, a közös alkotmány, a közös hit védelmében nyilvánult meg, Jókai korában pedig az ország népeit összekapcsoló érdekek a közműveltség emelése és az általános jólét megteremtése. E közös érdekek előmozdítása — ami azonos a nemzetiségek megnyerését szolgáló „bölcsséggel”, a „jó intézményekkel” — teremti meg a feltételeket a politikai magyar nemzet egységének megszilárdításához. Ahány lépéssel haladunk előre a szellemi elmaradottság és a szegénység felszámolásában a nemzetiségek közt — vallja Jókai —, olyan mértékben közelednek e népek a magyarsághoz. E folyamat végső eredménye a különböző ajkú népek teljes egybeolvadása, magyarrá válása a liberális-mus elvei szerint berendezett jómódú, polgári Magyarországon.

Jókai a nemzetiségpolitikában az általa hagyományosnak elfogadott kettős elvet: az „erő és a bölcesség” alkalmazását követte. Az elsőt, a hatalmi eszközök, a megtorlás módszerét főként a kiélezett belpolitikai helyzetekben tartotta szükségesnek. Így pl. a szabadságharc alatt az ellenség oldalán harcoló nemzetiségi csoportok ellen, azután a 70-es évek derekán a pánszlávizmussal vádolt törekvésekkel, intézményekkel (a szlovák gimnáziumok, a Matica) szemben. De beszédei, cikkei más időszakokban is gyakran követelik az erélyes föllépést a „nemzetiségi exaltáltak”, (valójában a nemzeti egyenjogúságért harcoló vezetők) ellen, akik „túlzó” követeléseikkel az ország egységét, a „magyar állameszmét” veszélyeztetik. Az erő alkalmazása voltaképpen a soknyelvű ország együtt tartását, azon belül pedig a magyarság (az uralkodó osztályok) hegemoniájának biztosítását szolgálta. Jókai számos nyilatkozata szerint az Ausztriával létesített államközösség is a magyarság erőfölényét volt hivatva biztosítani. Az erőpolitika, az elnyomás programszerű hirdetése a nemzeti önzésben, Jókai nacionalizmusában gyökerezett. Nemzetiségi tárgyú regényei közül leginkább nacionalista töltésű a Szomorú napok, az Egy az Isten és az Akik kétszer halnak meg.

Az előbbinél jóval terjedelmesebb helyet foglalnak el Jókai életművében a „bölcesség” érvényesítését, a „közös érdekeket” hangoztató nyilatkozatok, amelyekkel az ország népeinek megnyerését, végső soron a természetes asszimiláció kedvező feltételeit kívánta biztosítani. Politikai tevékenységének ez a vonala a liberalizmus eszméihez igazodott, úgy azonban, hogy sohasem terjedt túl a nemzeti önzés, a nemesi nacionalizmus által határolt érdekek körén.

Szigorúan ezen az érdekkörön belül maradva már 1849 tavaszán síkra száll a nemzetiségek mellett, hirdeti a megbocsátás, a kölcsönös kiengesztelődés szükségességét. Az önkényuralom idején az elsők között van, akik sürgetik az ország népeinek megbékélését és egyengetik a közeledés útját előbb az irodalom segítségével, majd — amikor erre lehetőség nyílik — a vitás politikai kérdések tisztázásával. A kiegyezés után számos beszédben, cikkben védelmezi a nemzetiségek törvényes jogait, követeli e jogok tiszteletben tartását, elítéli az alkotmányt sértő, erőszakos módszereket, erélyesen főlemeli szavát a nemzeti gyűlölködés, a sovinizmus ellen, amely éket ver az ország népei közé. Nyilatkozataiban gyakran ostromozza a magyar fél részéről megnyilvánuló türelmetlenséget, s a nemzetiségek őszinte barátjának bizonyul. A balpárt agendája c. írása (1872) — „a közös érdekek”, a „bölcesség” szellemében — olyan programot vázol, amely az iparfejlesztés, a korszerű közlekedés, a kereskedelem háló-

zatának kiépítése és a vidéki kulturális centrumok kialakítása útján a nemzetiségi területek gazdasági és szellemi virágzását ígéri. A segítő szándék és a közös bajok elleni testvéri összefogás gondolata jelen van A régi jó táblabírák, a Szegény gazdagok, a Fekete gyémántok című regényeiben is, amelyek a magyar (nemesi) vezetésű szövetkezésben mutatják meg a nemzetiségek számára a fölemelkedés útját.

Jókai politikai szemléletében és tevékenységében a nemesi nacionalizmus és a liberalizmus egyensúlya 1875 után kezd megbomlani. Liberalizmusa fokozatosan beszűkül és háttérbe szorul az egyre inkább eluralkodó nacionalizmussal szemben. Ennek első feltűnő jele a Szabadelvűség — szabadság c. vezércikk (1875. máj. 27), amelyben már szigorúan megvonja a szabadság határait s egyoldalúan hangsúlyozza a hatalomra jutott Szabadelvű Párt erejét, az erőpolitika fontosságát. A fúziót követő években pedig Tisza Kálmán odaadó híveként fenntartás nélkül elfogadja, helyesli sőt védelmezi a nemzetiségek törvényes jogait korlátozó intézkedéseket, a magyar nyelv erőszakos terjesztését, a „magyar állameszme” zászlaja alatt indított akciókat. A felülről irányított „hazafias” közhangulat hatására a természetes asszimiláció helyett most már a presszióval siettetett beolvasztás gondolatával is megbarátkozik. E szemléleti változásról árulkodnak a nagyborosnyói (1881), az egri és az orosházi (1887) beszédei, a felvidéki utazásról írott cikke (1882) és az ún. közművelődési egyesületeket méltató, azok célkitűzéseit s módszereit helyeslő nyilatkozatai.

E fordulattal válik nyilvánvalóvá nemzetiségpolitikai felfogásának ellentmondásossága. Ez pedig szükségszerű következménye annak, hogy a nemzet volt a legfőbb érték, amely gondolkodását, tetteit egész életén át meghatározta. Szabadság és nemzetiség között ellentétet látott, s ha már a kettőt együtt nem vállalhatta, életét másodikra tette fel. És ebben következetes volt. 1899-ben is vallja, amit fél évszázaddal korábban a radikálisokkal szemben hirdetett: „Minden politikai pártnak van egy idoluma, mely körül alárendelt eszméi forognak, melynek képét szívében, színeit szalagján viseli, melynek nevét neve mellett hordja, mely elvei között az uralkodó. E politikai idol tinálatok a respublica. Minálunk a nemzetiség... Nekünk... első Magyarország, aztán a respublica. S ha az egyiket fel kellene a másikért áldoznunk, kimondjuk, hogy megtartani az elsőt választanók.” (Jókai Mór Hátrahagyott Művei. V.)

Jókai nemzetiség szemlélete elvileg különbözik a kevesek által képviselt, valóban haladó álláspontoktól. (Kossuth konföderációs terve, Mocsáry Lajos felfogása.) A különbség lényege a nemzeti egyenjogúságot megtagadó „politikai nemzet” koncepcióban található. Nemzetiségpolitikai programját mégsem lehet teljesen azonosnak tekinteni az erőszakos magyarosítást követő irányzatokéval, Humanizmusa, békét, megértést kereső szándéka — főképpen 1875 előtt —, magasan azok fölé emeli.

ЙОКАИ И НАЦИОНАЛЬНОСТИ

Взгляды Йокаи на национальный вопрос питаются из двух источников: из дворянского национализма и из идей либерализма. Эти два разных элемента составляют такую единую систему мыслей, в которой первичным, определяющим фактором является дворянский национализм. Либеральные элементы подчинены этому, и органичны поставленным выше всего национальным интересам. Немного преувеличивая, можно сказать, что всё, что в этих взглядах Йокаи является стратегическим, всё, что последовательно проходит через его полувековой политический путь, носит признаки дворянского национализма; а либеральные элементы мыслей имеют более тактический характер, их круг с изменением положения расширяется или сужается, временами свидетельствуют о непоследовательности, и даже — после 1875 года — становятся лживо звучащими пустыми лозунгами в отличие от довлеющего национализма.

Исходной точкой рассмотрения самых важных элементов этой системы мыслей и их взаимосвязи кажется его парламентская речь 22 февраля 1882 года. В этой речи Йокаи говорит об исторических правах дворянских классов, которые они приборели с вооружённым завоеванием отечества и созданием государства на завоеванных территориях, когда они осуществили «идею создания венгерского государства». «Идея венгерской государственности» или его реализация: многонациональная страна, руководимая венграми, только так могла просуществовать тысячу лет — говорит Йокаи — что господствующие классы, с одной стороны применяя насилие, (в борьбе подчиняли под свою власть) проживающие здесь народы, а с другой стороны, старались их привлечь «мудростью», «хорошими учреждениями». По мнению Йокаи и в период буржуазного развития нижне вести такую двуликую политику. Следовательно, средствами власти нужно подавить сепаратистские стремления, угрожающие единству страны, и, помимо этого, тактикой и удовлетворением справедливых требований, нужно привлечь на нашу сторону народы страны и создать условия «душевного слияния».

Гегемония, опирающаяся на «исторические права», тесно связывается с сущностью взглядов Йокаи — с понятием «политической нации». Согласно им, в многоязычной стране есть только одна нация: венгерская, и она вместе с национальностями составляет венгерскую политическую нацию, в которой каждый гражданин — несмотря на язык — является равноправным членом. Граждан, принадлежащих к венгерской политической нации, связывает друг, с другим тождество интересов. Эти интересы в прошлом проявились в защите (общей) родины общей конституции и общей веры, а во время Йокаи — в повышении уровня общего образования, в создании общего благосостояния. Служение этим общим интересам — это и есть «мудрость» и «хорошие учреждения» служащие к привлечению национальностей — создаёт условия укрепления единства венгерской политической нации. Сколько шагов мы сделаем вперёд к ликвидации духовной отсталости и бедноты среди национальностей — считает Йокаи — в такой степени приближаются эти народы к венграм. Конечный результат этого процесса — полное слияние всех иноязычных народов, их превращение в венгров в зажиточной буржуазной Венгрии, устроенной по принципам либерализма.

Йокаи в национальной политике был последователем применения двойного принципа «силы и мудрости». Первый, как метод средств власти, насилия он считал нужным в остром, внутреннеполитическом положении. Так, например, во время освободительной борьбы 1848—49 гг. против национальных групп, находящихся на стороне врага, потом в середине 70-х годов против стремлений и учреждений, обвинённых в панславизме (словацкие гимназии, Матица). Но его речи, статьи и в другие периоды часто требуют решительного выступления против «национальных экзальтированных», (т. е. против руководителей, борющихся за национальное равноправие) которые со своими «преувеличенными» требованиями угрожают единству страны, идее венгерского государства. Применения насилия в основном служило цели сплачивания многонациональной страны, и в рамках этого — обеспечению гегемонии венгров (господствующих классов). По многочисленным высказываниям Йокаи и государственный союз с Австрией был предназначен обеспечению превосходства силы венгров. Политика насилия, программное объявление угнетения внедрялись в национальном эгоизме, в национализме

Йокаи. Из его художественных произведений на национальную тему больше всех пропитаны национальным романом «Грустные дни», «Бог единый» и «Они дважды умирают».

В творчестве Йокаи более подобное место занимают высказывания о применении «мудрости», «совместных интересов», при помощи которых он хотел обеспечить привлечение народов страны и в конце концов создание благоприятных условий в естественной ассимиляции. Эта линия его политической деятельности придерживалась принципов либерализма, но таким образом, что никогда не выходила из круга, намеченного национальным эгоизмом и дворянским национализмом.

Оставаясь строго в этом кругу интересов, он уже весной 1849 года выступает на стороне национальностей, объявляет о необходимости помилования, взаимного примирения. После подавления революции он один из первых выступает за примирение народов страны, и прокладывает путь сближения сначала при помощи литературы, а потом когда появляется возможность — и разъяснением спорных политических вопросов. После компромисса 1867 г. в многочисленных выступлениях, статьях защищает законные права национальностей, требует соблюдения этих прав, осуждает нарушающие конституцию методы насилия, решительно выступает против национальной ненависти, против шовинизма, который разъединяет народы страны. В своих высказываниях он часто бичует нетерпеливость венгерской стороны и оказывается искренним другом национальностей. Его статья (1872) в духе «общих интересов», «мудрости» — намечает такую программу, которая обещает экономический и духовный расцвет национальных территорий путём развития промышленности, современного транспорта, созданием сети торговли и созданием провинциальных культурных центров. Мысль о помощи и объединении против общих бед мы находим и в его романах «Добрые страсти судьбы», «Бедные богатые» и «Чёрные алмазы», которые показывают путь подъёма национальностей в союзе с венгерским (дворянским) руководством.

Руководство дворянского национализма и либерализма в политических взглядах и деятельности Йокаи начинает нарушаться после 1875 года. Его либерализм постепенно сужается и вытесняется всё более усиливающимся национализмом. Первым видимым признаком этого является передовая статья под заглавием «Либерализм — свобода» (27 мая 1875 г.) в которой он строго намечает границы свободы и односторонне утверждает силу пришедшей к власти либеральной партии, важность политики силы. В же годы после объединения двух либеральных партий как преданный сторонник Кальмана Тисы он безоговорочно принимает, одобряет и даже защищает распоряжения, органичивающие законные права национальностей, насильственное распространение венгерского языка, действия, проведённые под лозунгом «идеи венгерского государства». Под влиянием направленного сверху «патриотического» настроения вместо естественной ассимиляции он сближается уже и с мыслью насильно потопляемого слияния. Об этих изменениях в его взглядах свидетельствуют его выступления в с. Надьборошнё (1881), в г. Эгер и в г. Орошхаза (1887), его статья о поездке по Северной Венгрии (1882) и высказывания, одобряющие цели и методы т. н. организации всеобщего образования.

Эти колебания взглядов свидетельствуют о противоречивости его понимания национальной политики. А это — закономерное следствие того, что самой ценной для него нацией, которая всю жизнь определяла его мышление, действие. Он между свободой и национальностью видел противоречие и если уже не мог принимать и то, и другое, то свою жизнь посвятил второй. И в этом он был последовательным. Он и в 1899 году повторил то, что он говорил на полвека раньше о радикалах: «Каждая политическая партия имеет идола, вокруг которого вращаются её идеи, образ которого носит в своём сердце, а цвет на своей ленте, имя — рядом со своим именем, который среди его идей является господствующим. Этот политический идол у вас — республика. У нас — нация... Для нас... главное — Венгрия, и лишь потом — республика. И если одним из идолов пришлось бы пожертвовать ради другого, скажем прямо: мы сохранили бы первый».

Взгляды Йокаи на национальности принципиально отличаются от действительно прогрессивных взглядов, представленных лишь немногими. (Конфедеративный план Кошута, концепция Лайоша Мочари). Суть различия находится в отрицающей национальное равноправие концепции «политической нации». Его программу национальной политики всё же нельзя целиком отождествить с программой насильственной венгеризации. Гуманизм, намерение найти мир, взаимное понимание — особенно до 1875 г. — ставят его высоко над ними.

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
(SECTIO PHILOLOGICA)

Nyelv és irodalom. I. 1955.

Nyelv és irodalom. II. 1956.

Irodalom. I. 1958.

Irodalom. II. 1959.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus I. (1960—1961) 1961.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus II. 1962.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus III. 1963.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus IV. 1964.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. V. 1965.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus VI. 1966.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus VII. 1967.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus VIII. 1968.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus IX. 1969.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus X—XI. 1971.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XII. 1972.

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIII. 1973.

B 70854

Felelős kiadó: JATE Bölcsészettudományi Kar Dékánja

Megjelent: 500 példányban — 7 (A/5) ív terjedelemben

A kézirat nyomdába érkezett 1973. március hó. — Készült monószedéssel,
íves magasnyomással — az MSZ 5603-55 és az MSZ 5601-59 szabványok szerint
73-2017 — Szegedi Nyomda